

תורה ועבודה במשנתו ובהליכותיו של מו"ר הרב יוסף קאפח זצ"ל

ראשי פרקים

- א. פתח דבר
- ב. דעת הרמב"ם בסוגיית פרנסתם של לומדי תורה
- ג. דעת רס"ג בסוגיית פרנסתם של לומדי תורה
- ד. מסורת יהודי תימן בסוגיית פרנסתם של לומדי תורה
- ה. מארי יוסף בעקבות הרמב"ם – רציפות ותמורה
- ו. מארי יוסף ועולם הישיבות
- ז. לימוד מקצוע והעיסוק במדעים הכלליים
- ח. אומנות ואמנות
- ט. תורה שיש עמה מלאכה
- י. בעל המאה – בעל הדעה
- יא. השררה על הציבור וסכנותיה
- יב. הסכנות במלאכה
- יג. סיכום

א. פתח דבר

מורנו ורבנו הגאון הרב יוסף בן הרב דוד קאפח זצ"ל (להלן: מארי) נולד בשנת ה'תרע"ח (1917) בצנעא בירת תימן. בהיותו רך בשנים נפטרו עליו אביו ואמו, וגידולו הגשמי והרוחני הופקד בידי סבו הגאון הרב יחיא קאפח זצ"ל, גדול חכמי תימן בדורו.

בבית זה, שבתוכו שכן בית מדרש פעיל ובו ספריית כתבי יד עתיקים ונדירים, רכש לו הילד יוסף, שהיה נודע בערנותו ופיקחותו, בקיאות רבה בכל מקצועות התורה: במקרא על תרגומיו ופירושי, במשנה ובתלמוד, במדרש ובהלכה, במחשבת ישראל, בדקדוק ובחכמות כלליות. מארי גדל בייחוד על ברכי שני המאורות, הרמב"ם ורס"ג.

מעט לאחר שהגיע לגיל שלוש-עשרה, נפטר סבו ר' יחיא, גדול הדור, שהשפיע השפעה מכרעת על עיצוב אישיותו, ומאז ועד יום מותו, היה מארי בבחינת חי הנושא את עצמו, אף על פי שקיבל תורה מחכמים אחרים בתימן ובארץ ישראל. בימי עלומיו נשא לאישה את הרבנית ברכה למשפחת צאלח (צדוק), ונולדו להם שני בנים ובת. לפרנסתו עסק בצורפות, כשהוא עושה תורתו קבע ומלאכתו עראי, וכבר בימי בחרותו עמד בראש בית מדרשו של סבו.

בשנת ה'תש"ג (1942) עלה עם משפחתו לארץ הקודש וקבע את לימודו בישיבת "מרכז הרב" ובמכון להוראה ולדיינות על שם הארי פישל. עם סמיכתו לרבנות ולדיינות, התמנה לדיין בבתי הדין האזוריים בתל-אביב ובירושלים, ואחר כך שימש במשך עשרות שנים כחבר בבית הדין הגדול לערעורים ובמועצת הרבנות הראשית לישראל.

במקביל לעבודתו הציבורית, שקד מארי בלא לאות במשך כיוכל שנים לתרגומם, לההדרתם ולהוצאתם לאור של עשרות רבות מחיבורי רבותינו הראשונים בהלכה, מחשבה ופרשנות המקרא. יכולו הספרותי האדיר זיכהו להוקרה מצד כל שדרות הלומדים והמלומדים לשעה ולדורות.

במשך כל אותן שנים, עסק בהרבצת תורה בציבור הרחב, תמידין כסדרן, בימים ובלילות, בימי חול, בשבתות ובימים טובים, בבית הכנסת ובית המדרש "אבי דוד", וביתו היה כתובת לעצה ותושייה לשואלים רבים מכל שדרות העם בכתב ובעל פה.

ואף על פי שלא היו לו למארי בעולמו אלא ד' אמות של תורה והלכה, מצודתו הייתה פרוסה ודבריו היו נשמעים ברשות הרבים, בקרב בני עדתו ולומדי תורה וחכמים מכל עדות ישראל. את דעתו בשלל הנושאים המנסרים בחלל הציבוריות הישראלית חיווה בעיקר בעשרות מאמרים שפורסמו בכתבי עת, שקובצו לימים בשלושה כרכים הנקראים "כתבים".

במוצאי תענית י"ז בתמוז ה'תש"ס נשתברו הלוחות, ומארי נתעלה לחיי נצח בישיבה של מעלה והוא בן פ"ב שנים. תנצב"ה.

בשונה מדרכם של חכמי תימן, שלא הרבו לכתוב ולפרסם ברבים את תורתם, אם עקב היעדר אמצעי הדפסה אם עקב שפלות דעת יתרה, מארי הותיר אחריו ברכה מרובה בכתובים, משנה סדורה בהלכה ובמחשבה ובמחקר, העתידה לפרנס דורות רבים של לומדי תורה תאבי דעת. דומה שלנגד עיניו עמדה צוואתו של שלמה המלך, "ויותר מהמה בני הזהר עשות ספרים הרבה אין קץ, ולהג הרבה יגיעת בשר" (קוהלת יב, יב), כפי שביארה לנו מארי עצמו על פי תרגומו של רס"ג לפסוק¹: היתרון, בני, שיהא לך תועלת מהם, לרכוש ספרים רבים בלי גבול וללמוד הרבה, אף על פי שמייגע את הגוף. ואם ברכישת ספרים כך, בכתיבתם ובהפצתם ברבים על אחת כמה וכמה!

כמו כן הבין מארי כי במציאות החיים בארץ ישראל, לא ניתן עוד לשמר את המסורת רק באמצעות לימוד ישיר ובלתי אמצעי מרב לתלמיד, בחינת תורה שבעל פה, כפי שהיה בתימן (מקובלת הייתה כפי יהודי תימן האמרה: "מפי רב ולא מפי כתב"), וצריך להעלות את הדברים על הכתב למען יעמדו ימים רבים.

1 חמש מגילות, מהדורת ר"י קאפח, הוצאת האגודה להצלת גנוי תימן, ירושלים ה'תשכ"ב, עמ' רצג.

עובדה זו מהווה עבור כל תלמידיו הרבים נוחם ועידוד, ואף תמריץ ואתגר, מפני שמארי הותיר אחריו כר נרחב לפעילות: ללמוד היטב את משנתו הכתובה ולהשתדל לעשות אוזניים לתורה, להפכה למשנה סדורה, ברורה ונגישה, לכל לומד ומתעניין.

במאמר זה נשתדל לעמוד על השקפתו וגישתו באחת מסוגיות היסוד בעולמו של כל בן תורה, תורה ועבודה או תורה עם דרך ארץ לעומת תורתו אומנותו. במילים אחרות, האם מותר או ראוי למי שלומד תורה לקבל מלגה קצובה למחייתו מכספי הציבור או תרומות של אנשים פרטיים כדי שיוכל להקדיש את עתותיו לתורה בלא דאגות פרנסה? או שמא הדבר אסור, ועליו לשלב תורה ועבודה יחדיו.

נעשה זאת תוך היזקקות למקורות כתובים מגוונים שהותיר אחריו: פירושו ל"משנה תורה", מאמריו ותשובות בכתב שהשיב לשואליו. כמו כן ניעזר בעדויות ובהתרשמות אישית של תלמידיו ומקורביו שלמדו מפיו תורה באופן ישיר.

מאחר שהיה מארי איש של הרמב"ם בכל ישותו וגם ממשיך נאמן למסורת יהודי תימן, מובן מאליו שכדי להבין את דעתו בסוגיה זו, שומה עלינו לסקור תחילה בקצרה את דעת רבנו הרמב"ם ואת מסורת תימן, ועל פיהן ומתוכן לבחון את דברי מארי ולעמוד על הזהות והרציפות, אך גם על השוני והתמורה, בין מקורותיו הרוחניים של מארי לבין תורתו שלו.

למותר לציין כי כל ההפניות והמובאות שנביא מתורתו של רבנו הרמב"ם הן על פי מהדורותיו של מארי, למצט המקרים שנציין בהם אחרת במפורש.

ב. דעת הרמב"ם בסוגיית פרנסתם של לומדי תורה

לאורך כל תקופת הגאונים, נהנו ישיבות בכל (סורא ופומבדיתא) וישיבת ארץ ישראל (ירושלים) מתרומות שנאספו בכל קהילות ישראל (בבל, ספרד, צפון אפריקה, תימן ועוד). התמיכה הכלכלית באה מתוך הערכה והוקרה לישיבות, שהיוו את הסמכות ההלכתית והרוחנית העליונה בכל שאלה וסוגיה שהתעוררה בתחום התורני או החברתי ברחבי הפזורה היהודית כולה, ובעיקר בספרד וארצות אגן הים התיכון. ניתן לראות זאת כשותפות בדמותה של השותפות עתיקת היומין בין יששכר ובין זבולון, או כמאמר הכתוב: "כי בצל החכמה בצל הכסף" (קוהלת ז, יב), וכפי שניסח את הדבר רבי אלעזר בן עזריה:² "אם אין קמח - אין תורה. אם אין תורה - אין קמח".

איגרות ותשובות רבות מפרי עטם של הגאונים עוסקות בכלכלת הישיבות, ומדרבנות – לעתים בדברי שכנוע ועידוד ולעתים אף באיומים וכפייה – את שועי וראשי קהילות ישראל להתמיד בתמיכתם בישיבות ואף להגדילה. ישיבות הגאונים נהגו למנות

נגידים מטעמן מקרב ראשי הקהילות לגבות את הכספים ולשלוח אותם ליעדם, תוך שהם מסמיכים ומפארים אותם בתארים שהקנו להם מעמד של כבוד בקרב בני קהילתם, ביחס ישיר להצלחתם בגביית כספי התרומות לשיבות.

עם עליית מרכזי תורה עצמאיים בספרד ובקירואן (תוניסיה) ובעוד מקומות בתחילת האלף השני לספה"נ, ושקיעת קרנן של ישיבות בבל, הופנו כספי התרומות יותר ויותר לשיבות המקומיות, במקום למרכזי התורה הוותיקים, והדבר הביא למתח בין הקהילות לבין ישיבות בבל ולהגברת אמצעי השכנוע והלחץ על התורמים להמשיך את זרם התרומות לשיבות.

הרמב"ם, שהיה אוטודידקט – שלא למד מעולם במוסד תורני מסודר ולא ינק תורה מרב מובהק באופן ישיר, אלא קיים בעצמו "אף חכמתי עמדה ליי" (קוהלת ב,ט), חכמה שלמדתי באף עמדה לי (קוהלת רבה שם) – יצא חוצץ כבר בימי עלומיו נגד מנהג זה. הרמב"ם צפה שגישתו תיתקל בהתנגדות מובנת וידועה מראש של חכמי הישיבות, אולם כאיש אמת אמר את מה שנראה לו פשוט וברור: **מנהג זה זר ומוזר ליהדות, פסול מבחינה ערכית (הלכתית ומוסרית), ולא היה מקובל בימי התנאים והאמוראים, שהתפרנסו מיגיע כפיהם, כפי שהוא מאריך להוכיח.**

כך למשל הוא אומר על דברי רבי צדוק במשנה³: "לא תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קורדום לחפור בהם". כך היה הלל אומר, "ודישתמש בתגא חלף". הא, כל הנהגה מדברי תורה נטל חייו מן העולם.

וזה תורף דברי רבנו:⁴

כבר חשבתי שלא לדבר בצוואה זו, מפני שהיא ברורה, וגם מפני שאני יודע שדברי בה לא ימצאו חן בעיני רוב גדולי התורה, ואולי אף כולם. אבל אומר ולא אשים לב, ומבלי לחוש למי שקדם ולא לנמצאים. דע שזה (=רבי צדוק) אמר, אל תעשה את התורה קרדום לחפור בה, כלומר אל תחשבנה כלי לפרנסה. ופירש ואמר שכל הנהגה בעולם הזה בכבוד תורה, הרי זה הכרית את נפשו מחיי העולם הבא. והתעוורו בני אדם בלשון הזה הברור והשליכוהו אחרי גוים. ונתלו בפשטים שאינם מבינים אותם, ואני אבארם, וקבעו לעצמם זכויות על היחידים ועל הקהילות, ועשו את השררות התורתיות חוקי מוכסים. והשגו את בני אדם בהטעאה מוחלטת שזה חובה ושצריך לעזור לחכמים ולתלמידים ולאנשים המתעסקים בתורה ותורתן אומנותן. וכל זה טעות שאין לו יסוד בתורה ולא רגליים להשען עליהן כלל. כי כאשר נתבונן בעקבות החכמים ז"ל, לא נמצא להם שגבו מבני אדם ולא קבצו נדבות לשיבות המרוממות

3 משנה, אבות, פרק ד, משנה ז.

4 שם בפירוש המשנה.

והמכובדות ולא לראשי גליות ולא לדיינים ולא למרביצי תורה ולא לאחד הממונים ולא לשאר אדם, אלא מצאנו את כולם, יש מהם שהיה מצבו דחוק בתכלית, ויש שהיה עשיר גדול בתכלית. וחלילה לי מה' לומר שהם לא היו מתנדבים ולא נותנים צדקה. אלא אותו שמצבו דחוק, אילו פשט ידיו לקבל, היו ממלאים לו את מקומו זהב ומרגליות, אבל לא עשה כן, אלא נתעסק במלאכה שיתפרנס ממנה אם ברווחה ואם בדוחק, והיה בו למה שבידי בני אדם, כיוון שהתורה מנעתו מכך [...] ⁵. ולא היו ישראל שהיו בדורם של אלה, לא אכזרים ולא בלתי גומלי חסדים. ולא מצאנו חכם מן החכמים שמצבם דחוק מגנה אנשי דורו על שלא הטיבו לו, חלילה להם. אלא הם עצמם היו חסידים, מאמיני האמת לשם האמת, ⁶ מאמינים בה' ובתורת משה רבנו, אשר בה ישיג האדם עולם הנצח. ולא התירו לעצמם את זה, והיו רואים בכך חילול השם בעיני ההמון, שיחשבו שהתורה מלאכה ככל המלאכות שמתפרנסים בהן, ותזדלזל בעיניהם, ויהיה העושה כן "דבר ה' בזה" (במדבר טו,יא). [הדגשות שלי; א"צ]

במקום אחר בפירוש המשנה, לאחר שהאריך לבאר את מדרגות החכמים וסמכויותיהם של בעלי התפקידים על פי ההלכה, הרמב"ם לועג לתוארי הכבוד התורניים שחילקו ראשי הישיבות לתומכיהם בקהילות ישראל כדי לעודדם להתמיד בתמיכתם ואף להגדילה. וזה לשונו: ⁷

ושמא יטען בכל העניינים הללו שכללתי בדברי אלה אותם השמות המפורסמים בארץ-ישראל ובבל, שקוראים אנשים 'ראש ישיבה' ואחרים 'אב בית דין', ומבדילים בין 'ראש ישיבת גאון יעקב' ובין 'ראש ישיבה של גולה'. וכן כותבים לאנשים אשר לא ראו אותם 'ראש ישיבה' או זולת זה מן השמות, לפי שהדברים הללו פטומי שמא בעלמא, והרי הן כדרך הכינויים והחניכה. וכבר ראיתי בארץ ישראל אנשים נקראים 'חברים', ובמקומות אחרים מי שנקרא 'ראש ישיבה', ואפילו בר בי רב דחד יומא ליתיה. ואנחנו לא דברנו בשמות אלא בעניינים.

הרמב"ם קיבע ועיגן את גישתו גם בחיבורו הגדול "משנה תורה", והעניק לה תוקף הלכתי מוחלט, תוך שהוא נוקט ביטויים חריפים ביותר, כמעט חסרי תקדים, נגד גישת

5 כאן הביא רבנו דוגמאות לגדולי חכמי ישראל שעסקו בעבודות דחק כחטיבת עצים ושיבת מים.

6 ללימוד תורה וקיום מצוות שלא על מנת לקבל פרס גשמי או רוחני, עיין גם בדברי רבנו בהקדמתו לפרק חלק, עמ' קלד-קלו. וראה פירושו למשנת אנטיגנוס איש סוכו, משנה אבות, פרק א, משנה ג, עמ' רסז-רסח. וראה משנה תורה, הלכות תשובה, פרק י.

7 פירוש המשנה, בכורות, פרק ד, משנה ד.

"תורתו אומנותו", ומאידך גיסא שיבח במילים חמות את מי שנהנה מיגיע כפיו. וזה לשונו:⁸

כל המשים על לבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה ויתפרנס מן הצדקה, הרי זה חילל את השם, וכיזה את התורה, וכיבה מאור הדת, וגרם רעה לעצמו, ונטל חייו מן העולם הבא, לפי שאסור ליהנות בדברי תורה בעולם הזה.

אמרו חכמים: "כל הנהנה מדברי תורה, נטל חייו מן העולם". ועוד ציוו ואמרו: "לא תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לחפור בהן". ועוד ציוו ואמרו: "אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות", ו"כל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה". וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הבריות.

מעלה גדולה היא למי שהוא מתפרנס ממעשה ידיו, ומידת חסידים הראשונים היא, ובזה זוכה לכל כבוד וטובה שבעולם הזה ולעולם הבא, שנאמר: "יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך",⁹ אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא שכולו טוב.

אין ספק שעל התנגדותו התקיפה שילם הרמב"ם מחיר יקר, וזאת משתי בחינות:

א. הדבר גרם למתח וחיכוכים בינו לבין ראש ישיבת בגדאד, ר' שמואל בן עלי ואנשיו, שראו בו גורם המסכן ישירות את התמיכה הכלכלית בישיבתם. מתיחות זו משתקפת יפה באיגרותיו הרמב"ם לתלמידו ר' יוסף בן יהודה.

ב. גישתו זו חייבה אותו לעשות לפרנסתו כרופא, מלאכה שגזלה את מירב זמנו, בעיקר באחרית ימיו, ופגעה ישירות בלימוד התורה, בהרבצתה לרבים ובחיבור חיבורים תורניים, כמו שהוא כותב לתלמידו האהוב:¹⁰

ואשר למה שהזכרת מענין ההליכה לבגדאד, הריני מרשה לך לפתוח מדרש וללמד ולהורות,¹¹ ועם זה תשתדל ללמוד את החיבור [משנה תורה] על פה. אבל חוששני לך שיהיו לך צרות תמיד עמהם, ולא תושג התכלית אלא הצרות. ועוד, כאשר תשקוד ללמד, יתבטל מסחרך. ולקבל מהם איני מיעץ לך, אלא זוז אחד מחייטות או נגרות או אריגה על דרך ההשתכרות, חביב בעיני מרשות ראש הגלות. אם תתעסק עמהם תזנח, ואם תקבל מהם תתבזה. ולכן עצתי

8 משנה תורה, הלכות תלמוד תורה, פרק ג, הלכות ט-יא.

9 תהילים קכח, ב.

10 איגרות הרמב"ם, עמ' קלד-קלה.

11 עיין הלכות תלמוד תורה, פרק ה, הלכות ז-ח.

שתעשה עמלך המסחר ולמידת הרפואה עם העסק בתלמוד תורה לשמה [...]
ומה שתחליט הודיעני. והאל ינחה אותך בדרך הטובה ביותר.¹² [...]

והנני מודיעך שיש לי פרסום גדול מאד ברפואה אצל הגדולים, כגון ראש השופטים והשרים וחצר אלפאצ'ל, וזולתו מראשי המדינה, אותם שאין להשיג מהם מאומה.¹³ אבל ההמון, הריני נעלה מהם, ואינם מוצאים דרך אלי. ודבר זה גורם לאבדן הימים תמיד באלקאהירה בבקור החולים, וכאשר אבוא למצרים, הרי כל מה שאני יכול לעשות בסוף היום עם הלילה הוא לעיין בספרי הרפואה בדברים הנחוצים לי. ואתה יודע רחבי המקצוע הזה וקשיו אצל מי שיש בו יושר ורצינות, ורוצה שלא יאמר דבר אלא אם כן הוא יודע ראיותיו, והיכן נאמר ואופן ההיגיון שבו. וזה גורם שאיני מוצא שעה לעיין במאומה מענייני התורה, ואיני לומד כי אם ביום השבת. אבל שאר המדעים, איני מוצא עת לעיין במאומה מהם. ונגרם לי נזק רב מדבר זה.

סדר יומו העמוס של הרמב"ם והעול הכבד שהוטל עליו כרופא וכמנהיג ציבור באים לידי ביטוי עז באיגרתו לר' שמואל אבן תיבון, מתרגם ספרו "מורה הנבוכים", ששאף לבוא מפרובאנס (שבדרום צרפת) למצרים כדי ללמוד תורה מפיו. וזה לשונו:¹⁴

ובורא עולם יודע איך כתבתי לך השיעור [הכמות] הזה, ואני בורח מבני אדם, מתיחד במקום שלא ירגישו, ואני פעם נסמך לכותל ופעם כותב שוכב לרוב חולשת הגוף, כי חלוש כוחות הגוף אני מאד, מחובר אל הזקנה.

ואמנם מה שזכרת מענין בואך אלינו, בוא מבורך שבבאים, ואני שמח בזה וחפץ ונכסף ומשתוקק. ואני אשמח בראות פניך יותר משמחתך בי, ואף על פי שיקשה עלי רכבך סכנת הים. ואמנם אודיעך ואיעצך שלא תסכן על עצמך, כי

12 וראוי לתת את הדעת לגישתו החינוכית של רבנו. אף על פי שהשקפתו איתנה ויציבה, הוא אינו כופה אותה על תלמידו, אלא מסביר אותה לו תוך השארת הבחירה בידו, וזאת מתוך הערכתו למושג החירות המחשבתית של האדם הנברא בצלם בוראו (שמשמעותו לדעת רבנו: כוח הבחירה), ורצונו "שיושג לך האמת בדרכיו, לא שיבוא הנכון בדרך מקרה" (מורה הנבוכים, עמ' ד).

13 כלומר, אינם טורחים לשלם עבור 'זכות' הטיפול בהם. אמנם יש לציין שרבנו ניצל את מעמדו הרם בחצר בית המלוכה המצרי בהיותו דורש טוב לעמו ודובר שלום לכל זרעו. בהקשר זה מציין הרמב"ם באיגרתו את ירידת קרנם של הקראים במצרים ואת השתדלנות להטבת מעמדם של יהודי תימן: "מי הכה הצדוקים אשר היו בגבורים בוסים, מי נתן הביתוסים לשוסים, הלא הרב ז"ל כי ה' עמו. והוביש רוכבי סוסים והוציא אדיריהם מחצר מלך מצרים, מפחדו יגורו ומשאתו חרדים, ורבים מעמי הארץ מתיידיים, כי נפל פחד הרב עליהם, ונתחזק מוראו על כולהם. והנני מעיד עלי לפני רבותי שמים וארץ, כי שמענו ממגידי אמת שבכל ארצות מלכות תימן, קהלות רבות עוסקים בתורה ובמצוות לשמן, והיו מזכירים שם הרב בכל קדיש וקדיש: בחיכון וביומיון ובחיי דרבנא משה בן מימון. אשר האיר עיניהם בתורה והעמידן בקרן אורה, לבטל מהן גזרות קשות וכבוד המס, כי היו כטיט חוצות מרמס. ומעליהם עול מלכות הרים, ויחלו מעט ממשא מלך ושרים" (מהדורת שעוועל, חלק א, עמ' שמא).

14 איגרות הרמב"ם, מהדורת ר"י שילת, חלק ב, עמ' תקנ.

לא יגיעך מבואך אלי זולת ראות פני ומה שתשיגהו מכבודי כפי יכלתי. אמנם תועלת חכמה מן החכמות או להתייחד עמי אפילו שעה אחת ביום או בלילה, אל תוחיל בזה כלל, כי תוכן עניני כמו שאספר לך.

אני שוכן במצרים¹⁵ והמלך עומד בקאהירה, ובין שני המקומות שני תחומי שבת.¹⁶ ולי על המלך מנהג כבד מאד, אי אפשר לי מבלתי ראותו בכל יום מתחילת היום. אמנם כשימצאהו חולשה או יחלה אחד מבניו או אחת מפילגשיו, לא אסור מאלקאהירה, ואני רוב יומי בבית המלך. ואי אפשר לי גם כן מבלתי בקר שר המלך בכל יום, ואי אפשר לי גם כן מפקיד אחד או שני פקידים יחלו, ואני צריך להתעסק ברפואתם. כללו של דבר, כל יום אני עולה לאלקאהירה בהשכמה, וכשלא יהיה שם מכשול ולא יתחדש שם שום חידוש, אשוב למצרים אחר חצי היום על כל פנים.

לא אגיע, ואני מתרעב,¹⁷ ואמצא האכסדראות כולן מלאות גויים, בהם חשוב ובלתי חשוב, ושופטים ושוטרים, ערב רב, ידעו את עת שובי. ארד מעל הבהמה וארחץ ידי, ואצא אליהם לפייסם, להמתין אותי עד שאוכל לאכול אכילת עראי, והיא מעת לעת, ואצא לרפאותם ולכתוב להם, לא יסור הנכנס והיוצא פעמים עד הלילה, ולפעמים, באמונת התורה, עד סוף שתי שעות מן הלילה. ואספר להם ואני שוכב פרקדן מרוב העייפות, ויכנס הלילה ואני בתכלית החולשה, לא אוכל לדבר.

סוף דבר, לא יוכל אחד מישראל לדבר לי או להתחבר בי זולת יום השבת. אז יבואו כולם אחר התפילה, אנהיג את הצבור במה שיעשה כל השבוע, ויקראו קריאה חלושה עד הצהריים וילכו לדרכם. וישובו קצתם ויקראו שנית עד תפילת המעריב.¹⁸

משתי האיגרות הללו עולה עוד שהרמב"ם ראה ברפואה מקצוע בדרגת חשיבות עליונה, שיש לעסוק בו במלוא הרצינות והמקצועיות ואף במסירות נפש. דברים מפורשים בעניין זה כותב הרמב"ם בהקדמתו למסכת אבות (שמונה פרקים, פרק ה):

15 פוסטאט, קהיר העתיקה.

16 כשני ק"מ.

17 באחד הימים הופתעתי לשמוע בסרט אנימציה על הרמב"ם שרכשתי לילדיי דיכוב של איגרת זו, ובה מספר 'הרמב"ם' במיטב ה'סלנג' הישראלי שהוא מגיע הביתה כשהוא "מת [מ]רעב".

18 בשולי הדברים יש להעיר שכשאנו עומדים על תולדות חייו של רבנו הנשר הגדול ועל כל הני הרפתקי דערו עליה מימי בחרותו בספרד ובצפון אפריקה, כשסבל רדיפות וטלטולים (עיין למשל בחתימת פירוש המשנה), ועד לימי זקנותו במצרים, כשנשא בעול ציבורי כבד מנשוא, אנו משתאים לנוכח היכול הספרותי הכביר – בכמות ובאיכות – שהותיר אחריו לברכה. אכן לפנינו דוגמה נפלאה לדברי חז"ל: "על ידי שהיו חסידים היתה ברכה ניתנת בתורתן" (ירושלמי ברכות פ"ה ה"א). ברוך שבחר בהם ובמשנתם.

ולפי דרך זו יהיה למלאכת הרפואה ענין רב מאד במעלות וכידיעת ה' ובהשגת האושר האמתי, ויהיה למודה וההתעסקות בה עבודה מן העבודות הגדולות שבעבודות, ולא תהיה אז כמו האריגה והנגרות, לפי שבה נכוון את פעולותינו, ויהיו פעולותינו פעולות אנושיות מביאות אל המעלות ואל האמיתיות, לפי שאדם אם נגש ואכל מאכל ערב לחיך, ריחו טוב, מאכל תאוה והוא מזיק, ואפשר שיהא גורם למחלה מסוכנת, או אף לאיבוד לגמרי, הרי הוא והבהמה שווים, ואין זה מעשה אדם מצד היותו אדם אלא מצד היותו בעל חיים, "נמשל כבהמות נדמו" (תהילים מט, יג).

אבל תהיה פעולתו אנושית אם אכל את המועיל בלבד, ואף אם יניח את הערב ואוכל את הבלתי ערב לפי דרישת התועלת. וזו פעולה בהתאם למחשבה, ובזה יבדל האדם במעשיו מזולתו.

משלל המקורות שהבאנו עולה שהרמב"ם נקט גישה שלילית תקיפה נגד המתפרנסים מלימוד התורה. התנגדותו זו הייתה איתנה, מוצקה, חריפה ויציבה כל ימי חייו, אף על פי שהיה מודע לעובדה שהוא נמצא בדעת מיעוט בעניין זה, ורוב חכמי ישראל אינם מסכימים לדעתו. מדבריו עולה בבירור שהמניע שהביאו לצאת נגד הזרם הוא שכנועו הפנימי באמונתו צדקתו והרגשתו שדרכו היא היא דרכה המקורית של היהדות והמשכה הרצוף של הנהגת חכמי המשנה והתלמוד, שהיו עבור הרמב"ם מקור הסמכות העליונה שאין עליה עוררין.

על גישתו זו, שילם הרמב"ם מחיר יקר מאוד הן בדמות התקפות ורדיפות על ידי חלק מחכמי דורו הן בטרדות הקשות שהביאה עליו מלאכת הרפואה. אולם אהבת האמת הביאתו להשלים עם מציאות זו.

מדבריו עולים גם הכבוד וההערכה למלאכה ולבעלי המלאכה, ובייחוד למלאכת הרפואה, שבה תלויים חיי בני אדם ובריאותם, שהם התנאי לעבודת השם. והוא מוצא לנכון לציין את הערכתו ליושר, ליסודיות ולמקצועיות של כל אומן.¹⁹

19 העירני ר' עמיחי כהן הי"ו שיש להבין את מחלוקתו של הרמב"ם עם חכמי ישראל האחרים בפרספקטיבה רחבה יותר. נראה שיש לפנינו מחלוקת כפולה לפנינו: א. בשאלת מעמדה של המלאכה - האם העיסוק בה הוא כורח המציאות, פועל יוצא של הקללה שהתקלל אדם הראשון בחטאו? האם היא רק אמצעי וכלי לפרנסה? או שמא מדובר בערך לעצמו, בעיסוק שהוא עצמו בחינת מצווה? ב. ממה נובע מעמדה המיוחד של מצוות תלמוד תורה - האם התלמוד קודם למעשה, משום שהוא מביא לידי מעשה (רמב"ם הלכות תלמוד תורה פרק א, הלכה ד; שם פרק ג, הלכה ג)? ואם כן, ברגע שהאדם בקיא היטב בדיני התורה הנצרכים לו וכבר ביסס את השקפת עולמו האמונית, שוב אין ערך בלעדי לעיסוק בתורה דווקא, ודינה כשאר מצוות? או שמא אין לך ערך עצמי גדול ממנה כמקיימת את העולמות כולם ומדבקת את האדם בשכינה - מעבר לכל קשר ותלות להדרכתה את האדם בחיי המעשה - מעין השקפתם של הגר"א ותלמידיו, המנוסחת היטב בשער ד של הספר נפש החיים לגר"ח מוולאז'ין (דומה שמחלוקת כפולה זו עתיקת יומין היא ושהיא משתקפת כבר בדעותיהם של חכמי המשנה והתלמוד. עיין למשל במחלוקת בין ר' ישמעאל

ג. דעת רס"ג בסוגיית פרנסתם של לומדי תורה

מאחר שלצד משנתו של הרמב"ם, אשר לה משפט הבכורה בעיניו של מארי, תפסה גם משנתו של רס"ג מקום מרכזי בהווייתו הרוחנית ובעיצוב השקפת עולמו, בחרנו להביא כאן את דברי רס"ג בסוגיה זו בספרו "הנבחר באמונות ובדעות".

בניגוד לרמב"ם, מיעט רס"ג לעסוק בסוגיה זו, ואף על פי שדעתו תואמת בעיקרה לדעת הרמב"ם, היא רחוקה מלהיות קיצונית וחריפה. רס"ג אינו מדבר במונחים של איסור הלכתי או עיוות מוסרי. הוא מורה לתלמידי חכמים לשלוח ידיהם גם במלאכה, משום שהיא מעניקה לבעליה **עצמאות כלכלית ומעמד חברתי מכובד**, וממילא **דברי חכמתם ותורתם יהיו נשמעים ומתקבלים על סביבתם**. בשמירה על **רמת חיים סבירה**, רואה רס"ג גם ערובה **למנוחת הנפש ויישוב הדעת**, שהם תנאים הכרחיים להתפתחות רוחנית.

נראה כי גישתו המתונה של רס"ג יסודה בהיותו חלק מן הממסד הרבני הרשמי בעידן הגאונים, ראש ישיבת סורא שבבבל, שנתמך על ידי תרומותיהם של עמך בית ישראל בכל תפוצות הגולה. וזה תורף דבריו:²⁰

יש מתלמידי החכמים מי שחשב שאין ראוי שיתעסק האדם בעולם הזה במאומה, זולתי בדרישת החכמה, ואמרו לפי שבה יגיע האדם לידיעת כל מה שבארץ מן הטבעים והמזגים, ועד לידיעת הרבה ממה שבשמים מן הכוכבים והגלגלים. ויש בה עונג, שמענגת את הנפש, וכמו שאמר "כי תבוא חכמה בלבך, ודעת לנפשך ינעם" (משלי ב, י). ורפא תרפאנה מן הסכלות, כאמרו "רפאות תהי לשרך" (שם ג, ח). וכאילו היא זנה אותה במזון, כאמרו "ושקוי לעצמותיך" (שם). ויתקשט בה כפנינים וכמרגליות על המלכים, כאמרו "כי לוית חן הם לראשך וענקים לגרורותיך" (שם א, ט). ומי שאינו דורשה ולא הבינה, כאילו אינו מבני אדם, ואין להתחשב בו, כאמרו "כי לא יבינו אל פעולות ה' ואל מעשה ידיו" (תהילים כח, ה).

ומצאתי כל מה שתארו בו את החכמה אמת ונכון, אבל מקום השגיאה בו, מה שאמרו שלא יתעסק עמה בזולתה. כי אם לא יתעסק עמה במזון ומדור וכסות, תבטל החכמה, לפי שאין קיום אלא בהן. **ואם יטיל את עצמו בצרכיו אלה על אנשים אחרים, יהיה נמאס ובלתי נחשב, ודבריו אינם נשמעים**, וכאמרו "חכמת המסכן בזויה ודבריו אינם נשמעים" (קוהלת ט, טז).

לרשב"י בברכות לה ע"ב ובמחלוקת ר' מאיר ור' נהוראי במשנת קידושין פב ע"א. ואף על פי שהערתו זו נכונה מאוד, וישר חיליה על זה, לא יכולתי להרחיב את היריעה במסגרת זו, מפני שהשקפת הרמב"ם בסוגיה זו לא באה אלא כמבוא להשקפתו של מארי, כתלמידו הנאמן של הרמב"ם, ואינה מובאת כאן כעניין לעצמו.

20 הנבחר באמונות ובדעות, מאמר עשירי, עמ' שיד-שטו.

ואם יסתפק במאכלים הגסים ובצורה יבשה בכל הנהגתו, יהיה טבעו גם, ותתעבה עכירותו, ותבטל עדינות החכמה ודקותה [...]. ואילו נהגו בני אדם כמו שאמרו אלה, היתה החכמה בטלה בהכרתת הזרע על ידי אי הנישואין. ואילו עסקו בחכמת בנין העולם לבדה, יזניחו חכמת הדת והתורה, אשר לא נתחבבה עליהם זו אלא כדי להיות סעד לחכמת התורה. ויהיו כולם יחד טובים.

במקום אחר מציין מארי לדברי רס"ג ומכנה אותם "מסורת מוסר הגאונים",²¹ אף על פי שוודאי לא נעלם מעיניו שרס"ג יוצא דופן מבחינה זאת בין גאוני בבל, שרובם ככולם הטילו את עול פרנסת הישיבות על קהילות ישראל. דומה שיש לפנינו קביעת עמדה חינוכית-מוסרית יותר מציון עובדה היסטורית-אובייקטיבית. כלומר, מארי מתעלם במודע מן המצוי ובוחר להציג את הרצוי, כלומר את מסורת הגאונים כפי שהיא צריכה להיות לדעתו, אף אם היא מיוצגת רק על ידי גאון אחד, מפני שהוא סובר שהוא גדול הגאונים.²²

ד. מסורת יהודי תימן בסוגיית פרנסתם של לומדי תורה

בתקופת הגאונים נהנתה יהדות תימן ממעמד כלכלי איתן, בעיקר עקב תפקידה המרכזי בסחר שבין הודו לבין אגן הים התיכון ואירופה, ואך טבעי שיהודי תימן, שהושפעו רבות מן המסורת הבבלית בענייני הלכה והמסורת הלשונית, נמנו עם התומכים המרכזיים בישיבות בבל, כמו שהראה פרופ' שלמה דב גויטיין:²³

כללו של דבר, האיגרות שדנו בהן מוכיחות שישובים יהודיים היו נפוצים על כל פני ארץ תימן, שחזקה היתה זיקתם אל ישיבות בבל, ושמצבם הכלכלי היה כך שהישיבות התחשבו מאד בתרומותיהם. תרומות אלה נתחלקו להרבה סוגים: 'חוק' הישיבה שהיה מוטל על כל קהילה וקהילה, נדרים ונדבות של יחידים, קנסות וחרמות (שהוטלו על ידי בית דין או שהותנו בחוזים, כפי שאנו מוצאים הרבה בגניזה), ובאחרונה גם צוואות.

לאחר זמנו של הרמב"ם וזמנם של צאצאיו נגידי ארץ מצרים, שוב אין בידנו עדויות לתמיכתם של יהודי תימן בישיבות שבתפוצות ישראל. יתר על כן, כפי הידוע לנו, מעולם לא הייתה בתימן עצמה ישיבה במתכונת הידועה לנו היום, מוסד חינוכי

21 דברי זיכרון להרה"ג רצון (רצ"א) צארום זצ"ל, בסוף חובות הלכות, עמ' תמו. נדפס שנית בכתבים, חלק ב, עמ' 1036.

22 מארי נקט פעמים רבות בגישה חינוכית מעין זו. להלן דוגמה אחת: פעם אחת שאלתיו אם מי שישן אחר חצות לילה צריך לברך ברכת המפיל בשם ומלכות אם לאו (עיין שו"ת יחוה דעת ד, כא). מארי השיב שאסור לישון אחר חצות. אדרבה, אז יש להתעורר. חזרתי ואמרתי: ואם בכל זאת קרה כן? מארי התעקש שלא להעניק הכרה הלכתית למציאות שאינה חוקית בעיניו וענה שוב שאין לעשות כן.

23 התימנים, הוצאת מכון בן צבי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 25.

לבחורים ואברכים אשר עול החזקתו הכלכלית מוטל על בני הקהילה. אמנם המושג "ישיבה" רווח בתימן, ובייחוד "הישיבה הכללית", שהתקיימה בצנעא במשך מאות בשנים והיוותה מוסד תורני עליון שממנו יצאה הוראה לכל גלילות תימן, הנזכרת למשל בשירו של ר' שלם שבזי, "איומה המשי":

בליל חלמתי, ואני באוול²⁴ הבנויה.
ונתחברתי, עם הישיבה השרויה.

ואולם הכוונה במושג זה בתימן היא לבית מדרש ששכן באחד מבתי הכנסת המרכזיים בעיר צנעא מיום שיבת יהודי תימן לצנעא מגלות מוזע, כניס בית צאלח,²⁵ שהתקבצו בה מיטב תלמידי החכמים ללימוד ועיון משותף בשעות הבוקר המוקדמות ובשעות אחר הצהריים והלילה. אולם כל הלומדים בלא יוצא מן הכלל התפרנסו ממשלח יד כלשהו ונהנו מיגיע כפיהם. אף משרת הרב הראשי כמעט ולא הייתה כרוכה בטובת הנאה גשמית, בוודאי לא במשכורת מסודרת מקופת הקהילה.

ונשאלת השאלה, האם מצב זה נבע מכורח המציאות, עקב דלותה של יהדות תימן וחוסר ארגון קהילתי וארצי? או שמא מתפיסת עולם במודע, פועל יוצא מגישתו השלילית של הרמב"ם בשאלת הטלת פרנסתם של לומדי תורה על הציבור? שהרי יהדות תימן הושפעה באופן מכריע וכולט מדמותו וממשנתו של הרמב"ם! ושמה זה וזה גורם?

תשובה מוסמכת ומקיפה לשאלה זו חורגת ממטרת מאמר זה, אולם אין ספק שמארי ראה במציאות ובמנהג בתימן לא הכרח בלבד אלא **אידיאל** הראוי לחיקוי ולהערצה.

להלן נעלה חמש מובאות מדברי מארי על חכמי תימן בזמנים שונים ומקומות שונים, והוא מקדיש חלק ניכר מתיאור דמותם ותיאור קורות חייהם להדגשת עובדת היותם מתפרנסים מעמל כפיהם. עובדה זו מצביעה בלא ספק על חשיבותו של עניין זה בעיניו, ותפיסתו אותה כמאפיין בולט ומרכזי המשותף לדמותם של תלמידי החכמים בתימן.

ברשימה על רבנים יוצאי תימן בירושלים, חורז מארי מתכם תימני אחד אל משנהו מתוך כוונה להוכיח כלל אחד: **חכמי תימן ראו במלאכה ערך עליון המכבד את בעליו והגשימוהו הלכה למעשה באורחות חייהם.** וזה לשונו:²⁶

24 כינוי לצנעא, הנקראת יזאל בשמה הערבי הקדום, על שם הכתוב בבראשית י, כז.

25 על מתכונתה וסדריה בדור האחרון, עיין מה שכתב מארי בדברי זיכרון להרה"ג רצון (רצ"א) צארום זצ"ל, חובות הלבבות, עמ' תמט. וראה מאמרו "קהילת צנעא שבתימן", כתבים, חלק ב, עמ' 869.

26 רבנים יוצאי תימן בירושלים, כתבים, חלק ב, עמ' 1019–1020.

הואיל והזכרנו שמשותו של הרש"ש [ר' שלום שרעבי, ראש ישיבת המקובלים הירושלמית 'בית א-ל' במאה ה-18 למנינם] [...] ראוי לציין כי חכמי תימן לא ראו כל מגרעת וכל השפלה להשכיר עצמם לכל עבודה, ובלבד שלא להזדקק לבריות, ובלבד שלא ליהנות בכבוד התורה [...]. והואיל ובתימן גם הרבנים עסקו בכל מלאכה ונהנו מיגיע כפיהם, ולא ראו בכך שום מגרעת או פחיתות כבוד, אדרבא, זהו כבודם, לפיכך לא נמנעו חכמים מיוצאי תימן להשכיר עצמם כשמיים ומשרתים.

ובטוחני כי הרש"ש לא רק שלא הקפיד על אותם שנתנו לו פקודות לרחוץ כוס או לנקות חצר, אלא אף **שמח והודה לה' שזיכהו ליהנות מיגיע כפיו**, ואין בכל ספריו תרעומת על אנשי ירושלים על שלא כיבדוהו בהתאם לחכמתו. ואין הרש"ש היחידי. הרי עוד כמה מחכמי תימן שהשכירו עצמם לשמשות:

בשנת תרס"ז (1907) עלה לארץ הרב חיים ג'מל, והגיע לירושלים. תחילה גר בעיר העתיקה, ולאחר מכן בשכונות אשר נבנו מחוץ לחומות. ר' חיים היה גדול בתורה, בקיא היה בעיקר בפוסקים – רמב"ם, שו"ע ונושאי כליהם. בידי נמצא מכתב שכתב בחודש אלול שנת תרע"א (1911) ושלח לסבי זצ"ל לצנעא בירת תימן, בו הוא מספר שהוא עובד אצל אשכנזי ומשתכר חצי לירה לחודש, "ממנה מזון וכסות אני וביתי". וכאשר נשאל מה היא עבודתו אצל האשכנזים, ענה במכתב אחר שהוא שמש בישיבה. **גם תלמיד-חכמים תימני זה לא ראה בעבודתו זו כל מגרעת או פחיתות כבוד.**

בשנת תרנ"ד (1894) עלה לארץ הרב שלום בן הרב חיים הכהן. הרב שלום היה תלמיד-חכמים חשוב ונהג בחסידות רבה. הוא היה מלמד תינוקות של בית רבן לבני העדה התימנית במשך שנים רבות, ועם זאת היה שמש של בית הכנסת "מוסאיוף" אשר בשכונת נחלת-שבעה, מאז שנת תר"ס (1900) ועד סוף ימיו בשנת תשכ"ד (1964).

דוגמה נוספת - בקובץ "יהדות תימן" (עמ' שמש), מספר הרב פרופ' שאול ליברמן: ברצוני כאן לדון בעדה יחידה ומיוחדת במינה, בעדה התימנית. ומעשה שהיה כך היה. לפני יותר מארבעים שנה לימדתי במוסד תורני חשוב ובו שמש תימני. יהודי זה גר במרתף וניזון בקב של חרובים מערב שבת לערב שבת. ואף אותו קב לא בא לו אלא בצירוף עבודה שניה במוסד אחר. לא היה סיפק בידו למלא תפקידו כראוי [...]. ביום מן הימים הזמנתי אותו לחדרי והתירתי בו, שאם לא ייטיב את דרכו הנני רואה אותו כמפוטר. לא קבלתי תשובה, ומאותו יום ואילך מילא תפקידו באמונה ובדיוק, אלא שהפסיק לדבר איתי, וכשברכתיו לשלום השיב לי בשפה רפה [...]. הזמנתי שוב ושאלתי למה הוא רוגז עלי, הרי מילאתי את חובתי כשנזפתי בו.

שתק שעה קלה, והשיב שאמנם צדקתי בעצם הדבר, אלא שלא נהגתי בו כמידת תלמידי-חכמים. והוסיף: אצלנו אין נוהגין כן באדם שיודע משנה ורמב"ם על

פה. פתחתי ספר משנה-תורה שהיה מונח על שולחני, קראתי בו הלכה אחת, והשמש סיים על פה את השאר. לא האמנתי למשמע אוזניי. שהרי אף בליטא, מקום מרכזי התורה, לא ראיתי שמש שמתנהג כיהודי פשוט בקיא במשנה וברמב"ם על פה. ע"כ.

גם בימינו אנו נמצא באחת מערי השפילה תלמיד-חכמים חשוב מעולי תימן, אשר פרנסתו שמשות בבית-ספר. בבקרים הוא שמש-שרת ושליח לכל משולח-משלח, ואחר הצהריים הוא ראש ישיבה, לפניו יושבים למעלה ממניין תלמידי-חכמים שהוא אומר לפנייהם שעורי תורה בגמרא ובהרמב"ם.

באותה רשימה מתאר מארי בהרחבה את דמותם וקורות חייהם של שלושה מחכמי תימן שעלו לירושלים בשנת ה'תרמ"ב (1882), האחים מארי יחיא ומארי סאלם צארום ועמיתם מארי יוסף עראקי. לצד גדלותם בתורה ומידותיהם התרומיות, מאריך מארי לתאר את עובדת היותם נהנים מיגיע כפיהם. מארי מאריך לתאר גם את אומנותם וכשרונם הגדול איש איש במלאכתו (לבלרות, צורפות), ואת זריזותם ועילותם. ייחוד שורות ארוכות לתכונות אלו מעידה על זיקתו העמוקה של מארי למלאכת כפיים, והערכתו את המקצועיות, החריצות והעצמאות הכלכלית, וממילא גם הרוחנית (בעל המאה הוא בעל הדעה) שהפגינו המעולים שבין בעלי המלאכה. מארי אינו שוכח לציין כי הנהגתם זו של אלו לא הייתה יוצאת דופן, אלא חלק טבעי של "מוסר המסורת התימנית מאז ומעולם".

ובמקום אחר שם הוא אומר:²⁷

בסוף שנת תרמ"ב (1882) הגיעה לארץ קבוצת עולים גדולה יחסית מצנעא וסביבותיה. בראש הקבוצה עמד האחד המיוחד, שהיה גדול בתורה ובחכמתה בכל המובנים ומכל הבחינות, בקיא בש"ס ופוסקים, מיושב בדעותיו, לבלר אומן, הוא הרב יחיא בן הרב יוסף צארום. יחד עמו באותה שיירה עלה גם הרב יוסף עראקי ובניו, שגם הוא מיוצאי צנעא [...].

לא הרב עראקי האב ולא הרב צארום נזקקו לקבל פרס או משכורת או תמיכה כל שהיא מן הציבור, אלא גם בהיותם נושאי משרה ציבורית התפרנסו בכבוד מיגיע כפיהם, כפי מוסר המסורת התימנית מאז ומעולם.

הרב עראקי היה צורך אומן, ועבודות האומנות המדויקות שלו היו דרושות מאד, ובשל אומנותו קיבל שכר הגון על עבודה קלה וחי ברווחה יחסית ובכבוד. הרב צארום היה לבלר אומן והתפרנס מכתבת סת"ם. אותיותיו הפניניות הפליאו כל רואיהן, ויחד עם הדייקנות האומנותית והיופי המפליא היה גם מהיר במלאכתו, ומשום כך היתה פרנסתו מצויה לו בשפע יחסי [...].

27 רבנים יוצאי תימן בירושלים, כתבים, חלק ב, עמ' 1020–1025.

הרב יחיא צארום לימד להרבה תלמידים את מלאכת הבלברות ומשפטי כתיבת הסת"ם, לא רק לבני עדתו, אלא גם לספרדים ולאשכנזים. בין ראשוני תלמידיו היה הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל ז"ל, שהיה לאחר מכן הרב הראשי לישראל. זאת שמעתי מפי הרב עצמו, שסיפר לא פעם בשבח גדולתו בתורה של הרב צארום [...].

עם הרב יחיא צארום עלה לארץ גם אחיו הרב סאלם (שלום) צארום. הרב סאלם היה בקיא עצום בש"ס ורמב"ם, היה לו זיכרון מפליא, על אף שהיה גידם בידי וברגליו מלידה, ואינו אלא גוש של עצמות יבשות. הוא גם לימד תורה וגמרא לצעירים ולבוגרים, גם בתימן וגם בירושלים.

את תיאורו, **אומנותו בכתיבת סת"ם, מהירותו בכתיבה**, חכמתו וזכרונו, שמעתי מפי סבי ז"ל. ואם אני רק עד שמיעה, הרי הסופר מר אברהם אלמליח שישב לפניו כתלמיד כמה שנים היה עד ראייה, וכך הוא מספר עליו: מרי סאלם צארום יהודי בעל מום מלידה, נמוך קומה נכה ידיים ורגליים. רגליו וידיו עקומות לאחור, וכולו דמה לשלד עצמות ממש. הוא היה רובץ על הארץ כשרגליו העקומות מקופלות לאחוריו, וידיו העקומות אף הן דמו לשני קנים יבשים שאינם זזים ימינה או שמאלה.

וראה זה פלא, יהודי מוכה גורל זה היה תלמיד-חכם מופלא, פיקח, בקיא בהוויות העולם, סופר סת"ם מהיר, שכתבתו התמה באותיות מרובעות ועירות ויפות היוצאות מתחת קולמוסו דמו לפנינים יקרות שהפליאו את רואיהן, וכל עבודתו היתה מלאכת מחשבת מעשה ידי אומן [...]. עם כל מומיו נשא אשה והוליד בנים [...]. הוא לא סבל מחסור, ופרנסתו היתה מצויה לו מכתבתו היפה, כי מכל עבר ופינה בירושלים היו נוהרים אליו להזמין עבודה אצלו, בעיקר מזוזות ותפילין, והוא השתכר יפה מעבודתו. בעיני ראיתי כמה פעמים כשהאיש הזה כותב על גרגר חיטה לא גדול בכתב ברור ובהיר להפליא שאפשר היה לקראו בלי זכוכית מגדלת את פסוק "ארץ חטה ושעורה" וכו' כל הפסוק. ועל ביצה לא גדולה ביותר היה כותב באותיות זעירות כפנינים את כל מגילת שיר השירים, והיה מוכר מלאכתו זאת בפרוטות. ע"כ.

מר אלמליח שכח לציין שהיה גם מנקד על החיטה כל הניקוד והטעמים של הפסוק "ארץ חטה". סבי ז"ל סיפר כי בשנת תרל"ח (1878), בהיות מרי סאלם עוד בתימן, הזמין אצלו מגילת אסתר, גמר עמו על המחיר - 'ריאל' אחד. מרי סאלם הבטיח לסיים את המגילה לפורים. בליל פורים אחרי הסעודה הלך סבי אליו כדי לקבל את המגילה, ועדיין לא היתה מוכנה. מרי סאלם הראה לסבי את כל הקלף משורטט וכל המגילה תפוררה, אך עדיין לא כתב בה אף מלה אחת, והבטיח לסבי שעד הבקר הוא יכתוב אותה. וכך היה: **ישב אותו גידם כל הלילה בליל פורים וכתב את המגילה**. ולפנות בקר, לפני תפילת שחרית, הלך סבי אליו, דפק על הדלת, ומרי סאלם שלשל לו את המגילה בחוט מן החלון. המגילה נמצאת כיום בידי.

המובאה הבאה לקוחה מתוך דברי זיכרון שכתב מארי על אחד מרבותיו המובהקים, מארי רצ'א (רצון) אלצארם. גם כאן מארי אינו פוסח על משלח ידו ומציין את מומחיותו ונאמנותו, אלא שכאן אנו מוצאים חידוש: לא רק שילוב של עבודה עם תורה, אלא גם שילוב של תורה עם עבודה, כלומר עיסוק בתורה תוך כדי עיסוק במלאכה, והכנסת בית המדרש אל בית המלאכה!

וכמו במובאות הקודמות, אף כאן מדגיש מארי שאין מדובר בהנהגה חריגה ויוצאת דופן, כי אם במסורת כללית שאפיינה את כל חכמי תימן, שלדעתו היא ממשיכה את מסורת ישראל המקורית. וכך מתאר מארי את מארי רצ'א אלצארם:²⁸

תוך כדי לימודו של רבנו [הרב רצון צארום] לפני ר' אברהם עוזירי, למד גם מקצוע אבותיו, **כמנהג תימן שמחנכין את הנער ללמוד מקצוע המפרנסו החל מגיל אחת-עשרה שנה.**

הוא למד את מלאכת הסנדלרות, ובמשך הזמן נתפרסם **כהמומחה בה"א הידיעה**, ולפתחו השכימו כל גדולי המלכות, כי הסנדלים מבית המלאכה שלו היו **שם דבר גם למומחיות וגם לנאמנות** בטיב העור ועיבודו.

ומזה היתה פרנסתו ופרנסת ביתו בריווח כל ימי חייו בתימן, כמנהג אנשי תימן, שגם גדולי הרבנים לא נהנו מן הציבור ולא הטילו כלכלתם על שכם אחרים, אלא כל אחד עסק במקצוע כל שהוא המפרנסו בכבוד, מי בסנדלרות ומי בצורפות כסף, מי בצורפות זהב ומי באריגה, מי בחנוונות ומי בבלירות. הצד השווה שבהן, שלא הטילו עצמם על הציבור ולא עשו את התורה קרדום לחפור בו, בהתאם למסורת ישראל כמבואר באבות (ד,ה) ובפירוש הרמב"ם שם, וכמו שפסק בהל' ת"ת (ג,י), וכפי מסורת מוסר הגאונים, כמו שכתב רס"ג בספרו הנבחר באמונות ובדעות (י,ד). וכל ימיו התפרנס ממקצוע זה.

גם לשלושת בניו, טוב, עזר ונחמיה, לימד מקצוע זה, והם עבדו לפניו. ועם העבודה ובשעת העבודה לימד את בניו מקרא עם תרגום אונקלוס ותרגום רס"ג בערבית וכו', **כך שגם בשעת העבודה שררה אווירה של לימוד, אווירה של תורה.**

המובאה הבאה היא מתוך רשימה לזכרו של מארי יעבץ, רבה של העיר צעדה שבצפון תימן. החידוש שבדבריו של מארי במובאה זו הוא שהם מתייחסים לא רק ללימוד תורה אלא גם להרבצת תורה ברבים שלא על מנת לקבל פרס, ולא רק למבוגרים אלא גם לתינוקות של בית רבן! דומני שתופעה זו ייחודית לחכמי תימן, מפני שבתפוצות ישראל האחרות לא עסקו חכמי ישראל בלימוד תשב"ר, ומן הסתם אף ראו בכך בזבוז זמן, כיוון

שמדובר בלימוד פשוט לכאורה הגוזל זמן רב, שיכול לעשותו גם מורה מן השורה.²⁹ אולם מארי רומז לעובדה שהמנהג התימני ממשיך את מסורת חז"ל, שהרי מצינו שרבי חייא עסק בלימוד תינוקות שלבית רבן (כתובות קג ע"ב; בבא מציעא פה ע"ב).

חידוש נוסף במובאה שלפנינו הוא העיסוק ברפואה טבעית, שאף הוא לא נעשה לצורכי פרנסה, אלא כגמילות חסדים לכל דורש, והרי לפנינו דמותו של תלמיד חכמים המשלב את רפואת הגוף עם רפואת הנפש, והכל לשם שמים. גם כאן טורח מארי לציין שהתמחות זו ברפואה טבעית הייתה נחלתם של רבים מגדולי החכמים בתימן.³⁰

מדברי מארי על הכנת תשמישי קדושה ומכירתם במחיר הקרן לכל דורש אנו מתוודעים למאפיין אחר של רבים מחכמי תימן, **הבקיאות והמומחיות בצדדים המעשיים של התורה וההלכה**.³¹ רבים מחכמי תימן היו בעצמם שוחטים ומנקרים,³² מוהלים, סופרי סת"ם (כולל עיבוד העורות, הכנת הדי והקולמוס באופן עצמאי), ונהגו לטוות בעצמם את פתילי הציצית וגירי התפירה לספרי תורה ותפילין, לעבד ולהכשיר שופר למצוותו ועוד הרבה. וזה לשונו:³³

עוד משחר עלומיו גילה הנער יעבץ הבנה עמוקה וכשרון תפישה נדיר מאד, שכל רואיו ניבאו לו שנועד לגדולות. ואכן לא הכזיב, ועוד בגיל צעיר הוסמך על ידי אביו כה"ר יעקב זצ"ל (ראב"ד צעדה) ובית דינו לשוחט ולרב מורה הוראה, וכרבי חייא בשעתו ראה את עיקר תפקידו להפיץ תורה בישראל, קבע את עצמו ללמד תשב"ר, וכן ש"ס ופוסקים למבוגרים בעתים קבועות ביום ובלילה.

29 עיין גם במאמריו של מארי: "הרה"ג רבי חיים קורח זצ"ל", כתבים, חלק ב, עמ' 1001; "קהילת צנעא שבתים", שם, עמ' 867.

30 וכאן אי אפשר שלא להזכיר לטובה ולברכה בהקשר זה את הגאון מארי יחיא אלאביאץ' זצ"ל, רבה הראשי של תימן בשנים ה'תרצ"ב-ה'תרצ"ה, החריף והמקורי שבין חכמי צנעא, שפעל רבות ונצורות בתחום הרפואה הטבעית והביא ישע ומזור לרבים חינם אין כסף תוך גילוי מומחיות ובקיאות נדירה (ראה למשל מה שכתב עליו הרב שלום ס' גמליאל ז"ל בספרו חכמי היהודים בתימן, עמ' מ). הוא היה גם צורף אומן ונאמן עד שנתמנה אחראי על המטבעה המלכותית בתימן.

31 גישה זו הייתה נפוצה מאוד בזמן חז"ל. עיין לדוגמה במעשה ברבי חייא, שכשרצה ללמד את ילדי ישראל תורה, זרע פשתן וגידל אותו, עשה ממנו מצודות, צד צבאים ושחט אותם (והאכיל את בשרם ליתומים), ומעורם עיבד יריעות, ועליהן כתב חמישה חומשי תורה ולימד בהם את התינוקות (כתובות קג ע"ב). בימינו היו רואים בפעולותיו אלו בזבוז זמן ואולי אף ביטול תורה.

32 מארי העיר כמה פעמים שנכון לומר 'ניקוד', 'מנקד' וכן על זו הדרך כמסורת תימן. עיין בביאורו להלכות מאכלות אסורות, פרק ז, הלכה טז, אות כז.

33 הרה"ג כמוהר"ר יעבץ זצ"ל, כתבים, חלק ב, עמ' 1033-1034.

לאחר שנפטר אביו מילא את מקומו בחכמה וביראה. תוך זמן קצר נתפרסם בכל הארץ בחכמתו ותבונתו. פסקי הדין שלו הגיעו לשרידי חכמי הישיבה בצנעא, שהתפעלו מהם מאד [...].

כרבים מחשובי רבני תימן, עסק גם **ברפואה טבעית**. כל עשבי המרפא היו נהירים לו, כך שגם יהודים וגם גויים השכימו לפתחו לבקש תרופה למחלתם ומזור למכתם. עד סוף ימיו, על אף זקנתו וטרדתו בענייני דת ודין של הקהילה, ענה לכל דורשיו. בענווה ובשפלות רוח, בסבלנות לאין שיעור, שמע את תלונותיהם וסבלותיהם, עודד אותם ויעץ להם סמי מרפא, ברכם ושלחם לשלום.

לא רק לימוד תשב"ר ולימוד ש"ס ופוסקים למבוגרים הטיל על עצמו, אלא גם **סיפוק תשמישי קדושה** לכל שואל. תפילין, מזוזה וציצית נתנם **במחירים סמליים בלבד**, כדי להקל על כל אדם לקיים מצוות ה' בשלמות. את הבתים עשה בעצמו ואת הפרשיות כתב במו ידיו, שהיה לבלר אומן. גם את הציצית טווה במו ידיו בשעה ששינן עם תלמידיו הקטנים. כל חייו היו קדש לתורה ולתעודה.

למעלה ממאה עיירות וכפרים סרו למשמעתו וראו בו אביהם הרוחני, מורם, מנהיגם ומדריכם. כל רבני הסביבה היו תלמידיו ותלמידי תלמידיו.

נסיים פרק זה במובאה מתוך מאמר על הרב חיים קאפח, מחכמי העיר ירים. כאן מדגיש מארי לא רק את החוש המעשי של חכמי תימן, אלא בעיקר את העובדה שאת תשמישי קדושה ומצווה עשו **חינם אין כסף, לשם שמים ולא לטובת הנאה חומרית**. את המציאות בתחום זה כפי שנגלתה לעיניו בארץ ישראל, מבקר מארי בחריפות ובביטויים קשים, מבלי לחוש למוסכמות ולמנהג שהפכו טבעיים ומובנים מאליהם. וזה לשונו:³⁴

הרב חיים הבן, כלומר חיים בן חיים, גם הוא כאביו למד והתחנך בעיר צנעא אצל סבי זצ"ל ובעיקר אצל אבי. הוא נשאר כמה שנים בביתנו כאחד מבני הבית, ואביו סיפק את כל צרכיו כראוי. לפני סבי ואבי למד גם **לימודי קודש וגם לימודי חול** הדרושים לו כסוחר, כגון קרוא וכתוב ערבית, חשבון וסדרי ניהול פנקסים, כמקובל אצל גדולי הסוחרים בתימן. תוך זמן קצר הוסמך על ידי סבי לרבנות, וכהכרח לרבני הערים בתימן, שצריכים לדעת גם **שחיטה ומילה**, ר' חיים הבן למד גם מקצועות הללו ידיעה מקיפה ועמוקה ועשה מלאכות אלה **בקלות יד, באומנות ובמהירות** הראויים לשבת.

מורגלא בפי אביו הרב חיים: 'כל תלמיד חכם שאינו יודע שכ"מ קצ"ב, הרי הוא כחמור יאכל קצב' (בתימן קוראים היהודים לעייר 'שכמי' על שם שכס בן

34 הרב חיים בן כהרה"ג חיים קאפח זצ"ל, כתבים, חלק ב, עמ' 1079.

חמור, וכך 'קצב' הם קני הדורה המשמשים מאכל לבהמות), והם סימן: **שחיטה, כתב, מילה, קשר של תפילין, חוליות של ציצית, ברכות קידושין ונישואין.** אין פירוש הדבר שכל היודע דברים הללו הרי הוא תלמיד חכמים, אלא כל שהוא כבר תלמיד חכמים, הרי כדי להיות רב עיר מושלם צריך לדעת גם דברים הללו. מקור אמרה זו הוא בגמרא חולין (דף ט ע"א): אמר רב יהודה אמר רב, תלמיד חכמים צריך שילמד שלושה דברים: **כתב, שחיטה ומילה.** ורב חנניא בר שלמיא משמיה דרב אמר: אף **קשר של תפילין וברכת חתנים וציצית.** ע"כ.

לאחר שהוסמך לרבנות והשתלם גם בלימודי חול הדרושים לפרנסתו, חזר לעירו (ירם) והיה יד ימינו של אביו, ולאט לאט פרק האב מעל שכמו עול עסקי המסחר והטילם על הבן, וכן כל ענייני **שחיטה ומילה** הוטלו על שכמו של ר' חיים הבן.

וזאת יש לדעת, כי בכל תימן מקצות הארץ ועד קצות לא קיבל שום אדם שכר בעד שחיטת עוף, וכל השוחטים שרתו את הציבור חנם דרך גמילות חסדים, פרט לשחיטת בקר, שקיבלו כמות קטנה של בשר שלא היה בה כדי להיחשב שכר, אלא כעין הבעת תודה בלבד.

וכך גם המוהלים,³⁵ מעולם לא עלתה על דעתו של שום מוהל לקבל שכר, הייתכן להפוך מצוות ה' לפרנסה? קרדום לחפור בה?

וכן גם מסדרי חופה וקידושין, מעולם לא קיבל שום רב שום תשלום על דברים הללו. לפיכך כשעלינו ארצה היו מנהגי הארץ הלזו בעינינו תמוהים, בהפכם מצוות הללו למקור פרנסה, הגובלת לעיתים עם ביזוי כבוד התורה. כי יש שאינם בושים לפשוט יד ולדרוש סכומים עצומים כגורפי ביבין ומנקי מחראות. ויש אשר מקבלים מכל אחד מקרובי הזוג בלי ידיעת השני, וכאשר נפגשים שני הקרובים ומספרים זה לזה, נהפך מסדר הקידושין למנגינת היום למגינת לבבנו. ראשיה בשוחד ישפוטו וכהניה במחיר יורו. **אך לא כן היה הדבר בתימן, אלא עשו המצוות הללו לשמן, "כאשר ציווני ה' אלוהי".**

נסכם פרק זה ונאמר שמסורת תימן, או ליתר דיוק מסורת חכמי תימן, משלבת במובהק תלמוד תורה עם מלאכת כפיים, ותפיסתו של מארי היא שמסורת זו אינה פרי אילוצים ותנאי מחיה קשים אלא אידיאל ודרך חיים לכתחילה, והיא מהווה המשך ישיר למסורת ישראל בטהרתה, כפי שהייתה בזמן התנאים והאמוראים.

מסורת תימן משתלבת היטב עם משנת הרמב"ם וגישתו בעניין זה,³⁶ ואין ספק ששני הגורמים האלו (ודברי רס"ג) היו גורמים מכוננים ובעלי השפעה עצומה על השקפת עולמו של מארי בסוגיה זו כבסוגיות רבות אחרות ובשאר תחומי החיים.

35 ועיין באיגרות הרמב"ם (מהדורת ר"י שילת, הוצאת המחבר, ירושלים ה'תשנ"ה, חלק ב, עמ' תרמא), שמוכח משם בדרך אגב שרבנו מתיר למוהל ליטול שכר תמורת עבודתו.

ה. מארי בעקבות הרמב"ם – רציפות ותמורה

הבאנו לעיל את פסק ההלכה של הרמב"ם, שתקף במילים חריפות ביותר את לומדי התורה המטילים את פרנסתם על הציבור. כצפוי, גרמו דבריו להתנגדות רבתי של רבים וטובים מחכמי ישראל, והם השיגו על דבריו, ובעיקר השתדלו להוכיח שמנהג זה מותר מבחינה הלכתית ושהיה מקובל על חכמי ישראל בזמן המשנה והתלמוד.

כאן נחלץ מארי 'לעזרת' הרמב"ם, וכתלמיד נאמן שלו, הוא מתפלמס בהרחבה עם המשיגים עליו (בעיקר ר' שמעון בן צמח ובעל "כסף משנה"), תוך דיון בכל ראייה שהביאו נגד הרמב"ם. וכיוון שלא נוכל להביא כאן את כל דיוניו בעניין זה, נביא כמה מן הטיעונים המרכזיים המורים על עמדתו הכללית בסוגיה הנידונה, וכל הרוצה להחכים יעיין בביאורו שם (אות לד).

מארי פותח בציון עובדה מעניינת וחשובה: הראב"ד אינו משיג על הרמב"ם בנקודה זו, ולכאורה שתיקתו היא בגדר הודאה. לאחר מכן הוא 'מתנצל' על שאינו כדאי לחלוק על גדולי חכמי ישראל, ואומר שהוא בא רק כדוברו וסנגורו של הרמב"ם, וכאוחז בשיפולי גלימתו הוא משיב למבקריו ומשיגו. וכאן אנו מגיעים לנקודה החשובה ביותר בדבריו של מארי, ואולי במאמר כולו.

להלכה ולמעשה, מארי תמים דעים דווקא עם גישתם של משיגי הרמב"ם! לדעתו, מותר, ואף "מצווה רבה" לעסוק בתורה יומם ולילה, אף אם המשמעות היא קבלת קצבה מן הציבור, אולם חשוב לו מאוד להדגיש שמדובר בהוראת שעה, בבחינת "ביטולה הוא קיומה" ומשום "עת לעשות לה" הפרו תורתך". עקרונית, ההלכה בטהרתה הייתה ונותרה כדעת הרמב"ם. לכן מקדיש מארי שורות רבות כל כך לביסוס עמדתו העקרונית של הרמב"ם ולהוכחת צדקתה. בגישות האחרות הוא רואה עיוות שנוצר כתוצאה מיהירות הדורות, שבזו למלאכה ולעמל כפיים. וזה תורף דבריו:³⁷

36 בהקדמתו למאמר תחיית המתים (עמ' סד), כותב מארי שזהות רעיונית זו בנידון דידן הייתה אחת הסיבות לקבלתו של הרמב"ם כמאריה דאתרא בתימן. וזה לשונו: "גורם נוסף לדבקתם של יהודי תימן בהרמב"ם ולהיטותם אחרי ספריו ודעותיו, כי כאן הופיע אדם קדוש ופרוש לא רק להלכה אלא גם למעשה. אדם השונה תכלית שינוי מהחכמים שהם מכירים. כי כל החכמים שהכירו עד כה שולחים אמנם תשובה לשאלה, אך בשוליה או באמצעה או אף כבר בראשיתה מצטיירת היד הפשוטה לקבל. כמעט ואין מכתב או תשובת שאלה שאינה מלווה בדרישה לתרומות ולתמיכות באותו הנוסח הידוע מדורות עולם ולדורות עולם "וכהנייה במחיר יורו" (מיכה ג,א). והנה כאן אישיות שלא רק שאין לה דרישות כאלה, אלא אף מתנגדת לכך. ולמרבה הפלא תואם ממש את אורח חייהם, שאין חכם או רב חי מכספי ציבור, אלא כולם חיים מיגיע כפם וקובעים עתים רבים לתורה ולתעודה, כדרישתו של הרמב"ם בפירושו לאבות (ד,ה): 'אל תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לחפור בהם'. ושם בהערה מצייין מארי שזוהי גם גישתו של רס"ג ומפנה לדבריו בעניין זה.

37 הלכות תלמוד תורה, פרק ג, הערה לד, עמ' רעו.

ודברי רבנו המתומצתים כאן נאמרו בהרחבה בפירוש המשנה (אבות ד, ז), והואיל ורבים לא מתקו לחיכם כפי שצפה רבנו ברוח קדשו, לפיכך ראיתי להביא כאן כל דבריו ודברי השכנגד כגון הכס"מ ועוד [...]. ורבים חלקו על רבנו ושיטתו בזה, מי בשפה רפה ומי במלים בוטות. ודוקא משיגו הגדול, הראב"ד, ויהי כמחריש. ולדעת רבים כל שלא השיגו הרי הוא מסכים לדבריו, ונחשבים שניים.

והחולקים הביאו 'הוכחות' לדבריהם, מי במעט ומי למכביר. ויש להניח שכולם לדעת רבנו הטעאות כפי ביטוי, כי אחת מהנה לא שרדה ממנו ולא פלטה מהיקף טווח מבטו. וכשאדם מתבונן באותם הראיות, יש מהן שהן לכאורה ראיות, ויש שאדם עומד ומשתאה, האם באמת חשב בעל הראיה למה שהוא כותב?

והנני מביא דבריהם ואנסה להניח היאך הבין הרמב"ם אותה הראיה עד שאינה ראיה לדעתו. לא לחלוק על דבריהם חלילה, כי מי אנו ומה אנו לחלוק, אלא כדי לנסות להצדיק את הצדיק מעיקרא. והיה אם יש בדברי ממש, רשאי המעיין להניח שאולי כך סבר הרמב"ם. ואם אין בדברי ממש, הרי אני הוא שאמרת ואלא הרמב"ם.

כי לדעתי הצדקה אחת יכולה להתקבל גם על דעת רבנו, והיא הנימוק של "עת לעשות לה' הפרו תורתך", לפי הביאור וההבנה שאנו מבינים אותו. כיוון שלפי תנאי החיים המצויים כיום קשה מאד לשקוע במ"ט שערים שהעולם שקוע בהם, ועם זאת ללמוד תורה לעמקה ולרחבה, לפיכך חייבים לנהוג כפי שנוהגים, וכעין ביטוי חז"ל, "ביטולה זהו קיומה". אך שאר הנימוקים יש לרבנו מה להשיב [...].

קצרו של דבר, אין בכל מה שכתב התשב"ץ זצ"ל אפילו ריח הוכחה נגד רבנו [...]. וכל אלה ראה רבנו ברוח קדשו, ולא עלה על דעתו כי מי שהוא יחשוב אותן ראיות נגדו.

על טענת ה"כסף משנה" על הלל, שהיה חוטב עצים דווקא בתחילת לימודו, "אבל כשזכה לחכמה ולימד דעת את העם, התעלה על דעתך שהיה חוטב עצים?", משיב מארי:

ותמיהתו 'התעלה על דעתך' אינה תמיהה. שכבר מצאנו ר' פנחס הכהן שהיה גדול מאחיו בחכמה וביראה, וכאשר רצו למנותו כהן גדול הלכו ומצאוהו חוצב אבנים בהר (תנחומא אמור ד). ור' יהושע דיין של כל ארץ ישראל והיה פחמי (גמ' ברכות דף כח ע"א). **אלא שיהירות הדורות יצרה על עשיית המלאכה מושגים מעוותים לדעת רבנו.**

ועל סיוע דברי ה"כסף משנה", "וראינו כל חכמי ישראל קודם זמן רבנו ואחריו נוהגים ליטול שכרם מן הצבור. וגם כי נודה שהלכה כדברי רבנו בפירוש המשנה, אפשר שהסכימו כן כל חכמי הדורות משום 'עת לעשות לה' הפרו תורתך', שאילו לא היתה פרנסת הלומדים והמלמדים מצויה לא היו יכולים לטרוח בתורה כראוי, והיתה התורה משתכחת ח"ו. ובהיותה מצויה יוכלו לעסוק ויגדיל תורה ויאדיר", אומר מארי:

ויפה אמר הרמב"ן 'הכל הולך אחר החיתום', דהא ודאי טעמא רבה הוא להיתר ולמצוה רבה.

יהיה מי שיאמר שמארי סוטה כאן מדרכו של הרמב"ם ומיישר קו עם רוב חכמי ישראל ועם המנהג והמציאות בעולם התורה, אולם מארי עצמו סבור כי טענה או הצדקה זו "יכולה להתקבל גם על דעת רבנו". אני עצמי סבור כי דווקא כאן מוכיח מארי שהוא נאמן ביתו של הרמב"ם באופן אמתי, בסיסי, עמוק ויסודי. דומני כי קו האופי או התכונה המאפיינת את הרמב"ם ומשנתו יותר מכל היא **עליונות השכל הישר, החשיבה וההיסקים העולים ממנה כאמתיים ונכונים גם במחיר סטייה מן המוסכמות**. איש הרמב"ם אמתי משוחרר מקיבעון מחשבתי ונכון לבדוק את מסקנותיו כל יום לאור המציאות המשתנה.

אף בנידון דידן, אמנם שינה מארי בפרט כלשהו מדעת הרמב"ם, אולם עשה כן מתוך הסתכלות חודרת וראלית במציאות שאנו חיים בה, כש"קשה מאד לשקוע במ"ט **שערים שהעולם שקוע בהם, ועם זאת ללמוד תורה לעמקה ולרחבה**". מארי מעדיף ניצחון בקרב מסוים על פני תבוסה במערכה, רווח בתחום מסוים (חשוב ככל שיהיה) במקום הפסד כולל, והגיע למסקנה – דווקא עקב היותו איש הרמב"ם במובן העמוק של המילה – שכך יש לנהוג בפועל, וייתכן (אך אינו מתיימר לומר שהדבר ודאי!), שגם הרמב"ם עצמו היה מסכים לדבר. אולם דווקא בשל התגמשותו **הטקטית**, חשוב לו להדגיש שאין כאן שינוי **אסטרטגי**.

וכאן המקום לפנות אל "חסידי הרמב"ם", הנוהגים לנפנף בדבריו המחייבים את עמל הכפיים בד בבד עם לימוד התורה, ולשאול אותם: מדוע נשמטה מעיניכם הלכה אחרת מדבריו בהלכות תלמוד תורה בנוגע לסדר יומו והנהגתו של בעל בית הנהנה מיגיע כפיו? בכואו להדגים ולהמחיש את עקרון שילוש הלימוד וחלוקת הזמן המוקדש לתחומים שונים בלימוד התורה, הרמב"ם אומר:³⁸

כיצד? היה בעל אומנות, יהיה עוסק במלאכה שלוש שעות ביום ובתורה תשע. אותן התשע, קורא בשלוש מהן בתורה שבכתב, ובשלוש שעות בתורה שבעל פה, ובשלוש מתבונן בדעתו להבין דבר מדבר.

מארי מדגיש בביאורו (אות מה) את גרסת כתבי היד שהיו לפניו, "יהיה" לעומת "והיה", מפני שמדובר כאן בקביעה ובפסק ולא בתיאור וסידור דברים!

יוצא אפוא שרבנו הרמב"ם דורש מן היהודי הממוצע דרישה שבדורנו נתפסת כמעט כבלתי אפשרית, להתפרנס מיגיע כפיו וגם להקדיש מזמנו ללימוד התורה כתשע שעות ביום (מלבד הלילה, שקבוע לתורה, והרמב"ם מזהיר שלא להעבירו בשום פעילות אחרת, עיין שם, פרק ג, הלכה טו)! דרישה זו היא כה גבוהה, עד שאפילו הרמב"ם עצמו לא היה יכול לעמוד בה בסוף ימיו, כפי שתיאר את סדר יומו וטרדותיו במלאכת הרפואה (לעיל פרק א)! והיום, היש מי שמיישם אידיאל גדול זה הלכה למעשה?

לא ייפלא אפוא שמארי הבין שאין קיום לתורה אלא אם יקדישו לה בחורים ואברכים צעירים את מיטב שנותיהם בלא להתעסק בעולם העשייה, תוך הסתופפות באוהלה של תורה והתמזגות בעולם הישיבות בארץ ישראל, אם כי בתורת הוראת שעה ומתוך הבנה שעתה "עת לעשות לה", הפרו תורתך³⁹.

אולם חשוב להדגיש שעם ההתגמשות המעשית, לא סטה מארי במאומה מבחינה עקרונית מגישתו של הרמב"ם, כפי שהיא באה לידי ביטוי כמה וכמה פעמים בביאורו ל"משנה תורה". להוכחת דברינו, נביא כאן שלוש דוגמאות.

א. מביאורו להלכות תלמוד תורה, פרק ג, הלכה לט, שטרח לערוך בה רשימת תנאים ואמוראים שנהנו מיגיע כפיהם ולא הטילו פרנסתם על הציבור, ביקש להוכיח שגישת הרמב"ם משקפת את גישת חז"ל, ושהחולקים עליו סטו מן הדרך. וזה לשונו:⁴⁰

הלל - חוטב עצים. שמאי - בנאי. רב הונא - שואב מים. קרנא - תהי אקנקני. שמעון הפקולי - נפץ. ר' יוחנן - סנדלר. ר' מאיר - לבלר. ר' יהודה - סבל. ר' יוסי - שלח. רב הונא ורב אושעיה - רצענין. ר' אבא בר חנינא - חייט. רב פפא -

39 סיפרו לי חבריי בוגרי ישיבת ההסדר "ימית" שבנווה-דקלים תוכב"א על בחור מבני תימן שהחליט לקבוע עתים ללימוד משנה תורה, וכשהגיע לפרק שלישי מהלכות תלמוד תורה וקרא את דבריו החריפים של הרמב"ם על לומדי תורה המטילים את עול קיומם הכלכלי על הציבור, הושפע מהם עד שארזו מיד את מיטלטליו ובא לחדרו של ראש הישיבה דאז, הרה"ג יעקב אריאל שליט"א, להודיעו שהוא עוזב את הישיבה. כששמע ראש הישיבה המופתע את הסיבה לעזיבתו, אמר לו: מובטחני שבנך לא יעמוד בפני אותה דילמה שאתה נתקלת בה (כוונתו הייתה שאם יעזוב את עולם התורה, בנו לא יזכה ללמוד את דברי הרמב"ם). שמע התלמיד, חייך, החזיר את חפציו לחדרו ושב לשקוד על תלמודו.

40 הבאנו את הרשימה בלא המקורות שהפנה אליהם מארי.

גנן. רב אחא סיבולא - רועה. אבא אושעיא - כובס. רב יוסף - סבל. רב ששת - טוחן. רב כהנא - רוכל. ר' חייא הגדול - בדד. ר' חייא בר אבא - סוחר קטנית. ר' יהודה בן בתירה - חלפן. אבא בר זמינא - חייט. ר' דניאל - חייט. ר' לוי - מוכר חלתית. רב עמרם חסידא - מוכר תכלת. רבינא אחוה דר' חייא בר אבא - מוכר תכלת. ר' שמעון - שזורי. ר' יהושע - נפח. ר' יוסי - עושה מצודות. ר' יהודה - נחתום. ר' אדא - מודד קרקעות ועוד ועוד.

ב. מארי מתייחס לדברי הרמב"ם בסוף הלכות שמיטה ויובל (פרק יג, הלכות י—ג) אודות יחידי סגולה המקדישים את כל זמנם וכוחות נפשם לעבודת ה' ולידיעתו, והיו מי שביקשו להוציא מכאן "היתר" או "הכשר" של הרמב"ם עצמו לפטור משירות צבאי⁴¹ או היתר להתפרנס מן הציבור למי שתורתו אומנותו. מארי שולל בתוקף את ניסיונם של אלה להיתלות באילן גבוה מבחינה זו, ואלה דבריו:

ולמה לא זכה לוי בנחלת ארץ ישראל ובביזתה עם אחיו? מפני שהובדל לעבוד את ה' ולשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים. שנאמר (דברים לג, י): "יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל". ולפיכך הובדלו מדרכי העולם. לא עורכין מלחמה כשאר ישראל, ולא נוחלין, ולא זוכין לעצמן בכח גופן, אלא הם חיל ה', שנאמר (שם שם, יא): "ברך ה' חילו". והוא ברוך הוא זוכה להם, שנאמר (במדבר יח, כ): "אני חלקך ונחלתך". ולא שבט לוי בלבד, אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להיבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולעבדו, לדעת את ה', והלך ישר כמו שעשהו האלהים, ופרק עול החשבונות הרבים אשר בקשו בני האדם - הרי זה נתקדש קדש קדשים, ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים, ויזכה לו בעולם הזה דבר המספיק לו, כמו שזיכה לכהנים ללויים. הרי דוד אומר (תהלים טז, ה): "ה' מנת חלקי וכוסי, אתה תומיך גורלי".

על דבריו אלו, מעיר מארי (ציון י):

איני יודע היאך קשרו הרדב"ז והמעשה רוקח את הדברים האמורים כאן עם מה שכתב רבנו בפירוש המשנה, 'אל תעשם קורדום לחפור בהם', ולא עם האמור בפ"ג תלמוד תורה, ושם כתב רבנו, 'חילל את השם וביזה את התורה וכיבה מאור הדת, וגרם רעה לעצמו ונטל חייו מן העולם'. ושם כתב סדר משנה בפ"ו דעות הל' ב מה שכתב. ואילו הכא מדובר על 'כל איש ואיש מכל באי העולם'. והאם לכל באי העולם יש תורה? לפיכך ברור שאין שום קשר ושייכות למה

41 יש כמה וכמה התייחסויות של מארי לשאלת גיוס בחורי ישיבות (לא כולן זהות), ואין כאן מקום לדון בסוגיה זו. נציין רק שמכל מקום הדגיש מארי שדברי הרמב"ם כאן אינם עניין לשאלה זו כלל וכלל.

שנאמר כאן לאמור שם, ואין זיווגם עולה כלל.⁴² ואיני רוצה להאריך בכוונת רבנו כאן, כדי שלא ליתן פתחון פה לעקושי הלב נפתלי המחשבה, נעדרי הדעת. והמקום ב"ה ישפות שלום לנו, שלום בעולם הזה, שלום לעולם הבא.

את דברי ר' וואלף באסקוויץ, בעל "סדר משנה", שנזכרו בדרך אגב במובאה הקודמת, הביא מארי בהלכות דעות (פרק ו, הלכה ג, ציון יב). מארי מסכים שם עם גישתו של בעל "סדר משנה", השולל את התופעה של תלמידי חכמים הנהנים מן הציבור (אם כי העיר על סגנונו הבוטא), על אף שהטיב לדעת שגישה זו ודברים אלו "מרים לרבים". גם כאן נביא את דברי הרמב"ם:

מצות עשה להדבק בחכמים כדי ללמוד ממעשיהם, שנאמר (דברים י, כ): "ובו תדבק". וכי אפשר לו לאדם להדבק בשכינה? אלא כך אמרו חכמים בפירוש מצוה זו, הדבק בחכמים ובתלמידיהם. לפיכך צריך אדם להשתדל שישא בתלמיד חכמים, וישא בתו לתלמיד חכמים, ולאכול ולשתות עם תלמידי חכמים, ולעשות פרקמטיא לתלמידי חכמים, ולהתחבר להן בכל מיני חיבור, שנאמר (דברים יא, כב): "ולדבקה בו". וכן צוו חכמים ואמרו: והוי מתאבק בעפר רגליהם ושותה בצמא את דבריהם.

וצמוד להם את דברי מארי:

עיינן להגאון הצדיק סדר משנה, שהאריך בדברים קשים מנשוא, ותורף דבריו, דהא מקור דברי רבנו כאן הוא מסוגיה דכתובות קיא ב, ואם כן לכאורה קשה אמאי השמיט 'והמהנה תלמידי חכמים מנכסיו'? ומתרץ דלא השמיט, אלא שהוא מפרשה לאר"ח ת"ח אצלו בעברו ממקום למקום כאלישע בשעתו, וזהו שכתב 'לאכול ולשתות עם ת"ח'. כי לא יתכן לפרש אחרת בהתאם לשיטתו בפירוש המשנה בפ"ד אבות מ"ז ובפ"ג תלמוד תורה הל' י. עיינן שם דברים התואמים אמנם את שיטת רבנו, אך מרים לרבים.

גישה שונה במידת מה מזו שפרסנו לעיל עולה ממכתב תשובה שכתב מארי לתלמיד ישיבה⁴³ ששאל אותו אם לאור גישתו של הרמב"ם, הוא רשאי להמשיך ללמוד בישיבה.

42 וראוי להוסיף ש"הלכה" זו (שהיא אמונית-מוסרית, כדרכו של רבנו בסיום קובצי הלכות) אינה מסדירה את היחס שבין היחיד המעולה לבין החברה הכללית אלא את היחס (או אם תרצה, אמור: את ה'חווה') שבינו לבין הקב"ה. ממילא אין בה הוראת איסור והיתר, זכויות וחובות, אלא קביעה מציאותית שמי שמוסר את נפשו על ידיעת ה', תלמוד תורתו ועבודתו, יזכה להשגחה משמים בהספקתו הגשמית די מחסורו אשר יחסר לו, כך שהיא 'מחייבת' את היחיד המעולה מתד וכביכול את הקב"ה מאידך, אך לא את הציבור, שאינו צד ל"עסקה", מפני שאינה נוגעת לו כל עיקר.

43 תודתי לשואל, ר' שניר סרי הי"ו, על שנהג עמי בטובת עין והעמיד לרשותי בזמנו את התשובה, שבינתיים נדפסה בשו"ת הריב"ד, חלק א, עמ' קעג (ערך, ההדיר והוציא לאור הרה"ג אברהם חמאמי, ירושלים ה'תשס"ט). המעיין שם ייחשף למגוון תשובות דומות בתוכנו, אף על פי שניתנו לבחורי ישיבות מחוגים

בתשובתו מעלה מארי עוד נימוק רב משמעות, שכקודמו אינו מהווה סטייה וחריגה מגישתו העקרונית של הרמב"ם, אלא נסמך על שינוי המציאות ודפוסי החיים. מארי מבחין בין המציאות בזמנו של הרמב"ם, שבה נסמכו לומדי התורה ישירות על היחידים והקהילות, לבין המציאות בימינו, שבה מדינת ישראל מוצאת לנכון לתקצב ציבורית וממלכתית שורה שלמה של מוסדות חינוך והשכלה גבוהה ואף גופי "תרבות", כגון ספורט, תיאטרון, אומנות וכדומה, מתוך הכרה בחשיבותם של אלו ותרומתם לחברה ולמדינה. במצב זה, ניתן לשאול: ולא תהא כוהנת כפונדקית?! למה ייגרע חלקם של המוסדות לתרבות תורנית, עולם הישיבות? מציאות כזאת לא הייתה שייכת ומוכרת בזמן הרמב"ם, וממילא לא התייחס אליה.

וזה לשון השאלה והתשובה (מיום י"א בניסן התש"ס):

[השאלה:]

בהל' ת"ת פ"ג ה"י פוסק הרמב"ם שאין לתלמיד חכמים להתפרנס מן הצדקה. וכל העוסק כך בתורה ממיט קלון על עצמו ועל תורתו. בפיהמ"ש אבות פ"ד מ"ה פירט הרמב"ם דין זה ויצא בחומרה רבה נגד מנהג זה. אמנם הכס"מ האריך להשיב על כך עפ"י תשובת הרשב"ץ. מ"מ לשיטת רבנו, האם מותר לתלמידי ישיבה כגון ישיבות גבוהות והסדר להתפרנס מן הצדקה?

[התשובה:]

מה שאתה מקבל מן הישיבה אינו שייך למה שכתב הרמב"ם בפיהמ"ש ובחבורו. כי מה שכתב שם הוא שהלומד מקציב על בעלי בתים קצבתו, או ראש הכולל מקציב על בעלי בתים צורך ישיבתו. ברם כאשר המדינה - משרד הדתות - נותנים קצבה ללומדים או למלמדים אינו שייך בזה כלל. ולכן מותר לך לקבל, ובתנאי שתלמד באמת ולא שהקצבה תהיה שכר בטלה.

וחזקת והיית לאיש

בכבוד רב - יוסף קאפח

אין ספק שטיעון זה, שלמיטב ידיעתי לא הובא בחיבוריו של מארי, והוא מאוחר להם מבחינה כרונולוגית, הוא מרווח יותר מבחינה הלכתית, מפני שאינו מדבר על הוראת שעה מחוסר בררה, בחינת "עת לעשות לה" הפרו תורתך", אלא מתיר לישיבות

שונים בזמנים שונים, כך שהתשובה המצוטטת כאן אינה יוצאת דופן אלא חלק מקו הלכתי עקבי וברור. הרה"ג אברהם חמאמי שליט"א אף סיפר לי שבהיותם לומדים לפני מארי את משנת ר' צדוק (אבות, פרק ד, הלכה ז) בשבתות הקיץ (סיוון ה'תש"ס), נשאל מארי כיצד יש להתייחס לגבאי צדקה המסתובבים בבתי הכנסת וגובים כספים בעבור הישיבות, והשיב מארי שכל זמן שאינם כופים את עצמם על הציבור, מצווה לתת להם.

ולתלמידיהן ליהנות מתקציבים ציבוריים כמקובל בעידן החדש ביחס לכל העוסקים במדע או בתרבות או במדעי הרוח.⁴⁴

נחתום פרק זה ונציין כי אף על פי שהתיר מארי לתלמידי הישיבות לקבל תמיכה כלכלית כדי שיוכלו לשקוד על תלמודם בלא לדאוג לפרנסה, הוא עצמו לא נהג כן, אלא הלך בדרכו של רבו הגדול הרמב"ם. בשנות לימודיו בישיבת "מרכז הרב" ובמכון לדיינות על שם הארי פישל, התפרנס מחסכונות שצבר בשנים שעבד בצורפות. וגם כשאזלו חסכונותיו ונאלץ לקבל תמיכה מן הישיבה, רשם בדקדקנות כל סכום שקיבל, וכשהחל להשתכר מעבודתו כדיין, החזיר את התמיכה שקיבל עד פרוטה אחרונה, כדבריו: **לא נהייתי מכבוד תורה.**⁴⁵

ו. מארי ועולם הישיבות

בפרק הקודם ראינו כי אף על פי שמבחינה עקרונית גישת מארי זהה לגישת רבו הגדול, הרמב"ם, שהתנגד בחריפות להטלת פרנסת לומדי התורה על הציבור, הרי שבפועל הסכים מארי עם תופעה זו במציאות חיינו כיום משני טעמים:

א. במציאות הכלכלית, החברתית והתרבותית, כיום (שנות ההכשרה הארוכות לכל מקצוע מכניס, דרישות המעסיקים ומקום העבודה, רמת החיים הגבוהה ועוד), אי אפשר לקיים עולם תורה משמעותי המבוסס רק על עמל כפיהם של חבריו. לכן זהו

44 מפי מו"ר הרה"ג שמואל טל שליט"א, ראש ישיבת "תורת החיים" (לפנים בנווה-דקלים תיבב"א וכיום ביד-בנימין), שמעתי כי העלה טיעון זה בפני מארי באחת משיחותיהם הרבות בעל פה, והוסיף שטיעון זה מקורו בדברי הרמב"ם עצמו בפירושו למשנת ר' צדוק (אבות ד, ז): "אבל הדבר שהתירו התורה לתלמידי חכמים הוא שיתנו מעות לאדם להתעסק להם בהן ברצונו, אם ירצה. והעושה כן, יש לו שכר על כך, וזהו מטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים. וכן למכור סחורתם תחילה לכל הנמכרים, ומוסרים להם המכירה הראשונה בשוק בהכרח. כי אלה זכויות קבעם ה' להם - כמו שקבע את המתנות לכהן והמעשרות ללוי - כפי שבא בקבלה. **כי שתי הפעולות הללו עושים אותם לפעמים הסוחרים זה עם זה דרך כבוד, ואע"פ שאין שם חכמה. ולפחות שיהא תלמיד חכמים כעם הארץ שמכבדין אותו.**" למדנו מדבריו שכל תמיכה או סיוע שהחברה מכירה בה ורואה בה חשיבות אף בתחומים שאינם תורניים, מותר לקבלה אף לצורך לימוד תורה. והסכים מארי לדברים, עכת"ד. ייתכן שיש להוסיף ולומר שהרמב"ם התנגד בחומרה למצב בו מצפים הלומדים לקבל סיוע מן הציבור ומתבססים עליו עד כדי יצירת תלות והתבזות, ואולי אף הפעלת לחצים וכפייה. אך כאשר היזמה באה מצד היחידים או הציבור, והמתנה ניתנת בדרך של כבוד ובלא פיתוח תלות, אין בזה משום איסור. כך עולה על כל פנים מתעודה המובאת בספרו של ש"ד גויטיין, התימנים, עמ' 32, המספר על מתנות יקרות שקיבלו הרמב"ם וישיבתו מיהודי תימני עשיר.

45 אביבית לוי, הולך תמים, עמ' 125. לעצם ההתפרנסות מן הדיינות, ראה רמב"ם הלכות סנהדרין, פרק כג, הלכה ו, שדיין שיש לו מלאכה המפרנסת אותו, מותר לו ליטול שכרו בתורת שכר ביטול מלאכתו. וראה עוד הלכות שקלים, פרק ד, הלכה ז. ונראה שכך ראה מארי את הדברים, אחר שיכול היה להתפרנס בכבוד ממלאכת הצורפות.

גדר של "עת לעשות לה" הפרו תורתך". שיקול זה מהווה טעמא רבה להיתר ולמצוה רבה.

ב. מושג המדינה בכלל, ותמיכת הקופה הציבורית במוסדות מדע והשכלה ותרבות מתוך הכרה בחשיבותם ותרומתם לחברה ולמדינה בפרט, לא היו בזמן הרמב"ם, וממילא לא למציאות כזאת כיוון הרמב"ם את חציו. אדרבה, במציאות זו אין סיבה שדווקא לומדי התורה לא יזכו להערכה והתמיכה שזוכים לה התחומים האחרים.

גישתו זו של מארי באה לידי ביטוי מעשי בקשרים קרובים והדוקים שקיים במשך שנות דור עם רבים מצעירי העדה שחבשו את ספסלי הישיבות בארץ. מארי השיב לשאלותיהם, הדריכם בעצה, עודדם מבחינה מוסרית, ולא פעם אף תמך בהם מבחינה כלכלית.⁴⁶

ידוע לי ממקורות מהימנים שמארי התמיד במשך שנים ארוכות לתמוך באברכים ובני ישיבות בסכומי כסף נכבדים, בעיקר לפני החגים. בקביעת הקריטריונים לחלוקה, לא התחשב ב'חוג' שנמנו עמו הנתמכים, ורק הקפיד לברר שעיסוקם בתורה בלבד והם שוקדים על תלמודם.

יחסו האוהד והחם בא לידי ביטוי גם בכתביו. להלן שתי עדויות הממחישות את הדבר. נאמר "את אשר יאהב ה' יוכיח" (משלי ג, יב), וגם מארי הלך בדרכי קונו והוכיחם על שאינם עושים די הצורך לשמר את תורתם ומסורתם של אבותיהם נוחי נפש יהודי תימן. עם זאת, קל להבחין שמדובר בתוכחת מגולה הנובעת מאהבה מסותרת (משלי כז, ה), ושמא אף אהבה גלויה וברורה והערכה אמיצה ואיתנה. וזה לשונו:⁴⁷

כאשר בעז"ה זכינו לגאולת כל גולת תימן כמעט [...] אם אמנם הצד הגשמי בא בדרך כלל על סיפוקו, ויש אף יותר מסיפוקו, הרי רבות מן התקוות הרוחניות היו למפח נפש. כל אותה האוירה של הלמידה והלימוד נגזזה ועברה, ולא נותר ממנה לא מעט ולא הרבה. נשארו במחננו רק בבואות וצללים. אולם בהתאם להבטחתו יתעלה, "כי לא תשכח מפי זרעו" (דברים לא, כא), "ה אנו רואים תהיה על ההתרחקות, ורבה במחננו ההתקרבות והשיבה אל המקורות מי ברב ומי במעט. רבים רבים מצעירנו תודה לאל חובשי בתי המדרשות בכל חלקי הארץ. לב מי לא ירון בראותו ילדיו יוצאי חלציו למודי ה'. אך פנינה יקרה שהיתה לנו, והיא מסורת הקריאה הנקוטה בידינו מימות עולם ומשנים

46 למרבה הצער, יש אי אלו תלמידי חכמים שכיום פקע שמייהו, ובבחרותם היו מבאי ביתו של מארי ונעזרו בו רבות בייעוץ ובהכוונה ובסיוע, ומהם מי שנעזרו בו גם בסכומי כסף הגונים מפקידה לפקידה (לצורך חתונה, רכישת דירה ועוד), כמו גם במציאת משרה קבועה בתחומי ההוראה והרבנות, ולצערנו מתוך קנאות צרה שאינה לשם שמים ומתוך שיקולים תועלתניים זרים, לא זו בלבד שמתכחשים וכופרים בטובה, אלא אף מרבים להשליך אבנים לבור ששתו ממנו הרבה מים, ומפני הכבוד אקצר בדבריי.

47 על התלמוד המנוקד, כתבים, חלק ב, עמ' 950.

קדמוניות, הולכת וכולה, כולה ונעלמת מן העולם. כי כולם רועים במדרשי דשא אשר מצאו, ואלה כידוע לא החשיבו מעולם קריאה מדויקת ואף לא קריאה אחידה, כל אדם מגלגל את המלים אשר לפניו איך שיהיה [...] לב מי לא יתפלץ בשמעו קריאה מעוותת. והרי מבחינה זו דומים אנו לבן יחיד שמת אביו והניח לו ירושה עצומה, שמברך דיין האמת ושהחיינו בבת אחת. אף אנו, עם שמחתנו הגדולה על ריבוי חובשי בית המדרש, רב צערנו על הכחדת מסורתנו.

ובמקום אחר הוא אומר:⁴⁸

מצער מאד שאותם חובשי בית המדרש, אותם שומרי הגחלת - אשר עליהם מוטלת החובה לשמור על הגחלת שלא תכבה, לנצור את מנהגי אבותינו שלא יטשטשו - דוקא הם פותחים בטשטוש תחילה [...]. רבון העולמים! מדוע באתנו כל זאת? אותם מבני עדתנו שעזבו ארחות ישר, לצערנו, הרי עזבו. אך אלה ההולכים בדרך החיים, בדרך התורה והמצוה, מדוע עוזבים מנהגים המאוששים בדברי תנאים ואמוראים ומאמצים מנהגים אשר אין להם יסוד ובסיס? [...]. מדוע איפה נטשטש את מקורנו? מדוע איפה נפחוס את דמותנו?

והנה מקום אתי לפרסם לראשונה⁴⁹ מכתב אישי ונוגע ללב שכתב מארי לסבי, הרה"ג אברהם צדוק זצ"ל, רבה של קריית-בנימין. סבי הצטיין ביראת שמים וברגש דתי עמוק וחס, ועם זאת בפיקחות, בערנות ובראייה מפוכחת של המציאות. על כן היה מן הראשונים שהבינו שבמציאות החיים בארץ ישראל אורבת סכנת כליה רוחנית לדור הצעיר, אם לא ישתלב בעולם הישיבות הקיים. הוא עשה מעשה בעצמו ושלח את בנו ובנותיו לישיבות ומוסדות חינוך תורניים, ואף עישה אחרים ועמל בכל כוחו ובמסירות נפש ממש לשלוח עשרות ומאות נערים ונערות לבתי מדרש ואולפנא כדי שירכשו תורה ויראה ודעת. ואכן, זכה לבנים ובני בנים, תלמידים ותלמידי תלמידים, עוסקים בתורה ומקיימי מצוות בישראל, והם בבחינת "הנפש אשר עשו בחרן", "חניכיו ילידי ביתו".

אלא שמהלך יוצא דופן זה במציאות אותם הימים, גרר עמו קשיים כלכליים ולחץ חברתי, בייחוד כשהגיעו הבנים והבנות והתלמידים והתלמידות לפרקם, והתעתדו להקים בית בישראל. נראה שסבי זצ"ל, שחש בדידות ומצוקה בדרכו זו, פנה אז למארי, ידידו מנוער לספסל הלימודים, בבקשת עצה והדרכה. וזה לשון תשובת מארי:

48 הליכות עולם, על מנהגי יהודי תימן, כתבים, חלק ב, עמ' 929.

49 בין כתיבת המאמר לפני כשבע שנים לבין פרסומו כאן, נדפסה התשובה בשו"ת הריב"ד, עמ' 35 [וכן נדפסה המלצתו עבור כולל 'הליכות עולם', שתובא בסמוך (שם עמ' 36)], ואף על פי כן לא גרעתי אותה מגוף המאמר, כדי שלא לפגוע ברציפות הרצאת הדברים כפי שהובאו במקורם. ועוד, שחביבים הדברים עליי, ומה גם שאין בית מדרש בלא חידוש.

לק"י

ט סיון תשל"ד

כבוד עמייתי הדגול הרב אברהם צדוק שליט"א
כנהר שלום.

קבלתי דף השתפכותך. אם תרצה שאגלה לך את כל האמת, קנאתי באשרך. הבינותי דברי חז"ל 'אין בעל הנס מכיר בנסו' (ראה נדה לא). אתה צריך להיות מאושר שאין פרץ ואין יוצאת ואין צווחה ברחובותיך. כשם שאין בלבך אלא אחד, כך אין בלבם אלא אחד.

מתפלא אני עליך שאמרת כי שניים נשואים ועדיין אין להם דירות. והיאך עלתה זאת על דעתך? וכי כל אותם שלא למדו תורה יש להם דירות?
[...] והלא טבעי הוא שיראי ה' אין להם בית. ראה תהלים קלה: בית ישראל ברכו, בית אהרן ברכו, בית הלוי ברכו - כולם יש להם בית, ורק יראי ה' אין להם בית - יראי ה' ברכו.

האם זכור אתה את המשל של הרמב"ם בתחלת פרק חלק, שהקטן בקלות דעתו מחפש ללימוד התורה והחכמה גמול - **הרי כל עצם התורה הוא ההישג הגדול**. תמהתי על דברי (-) בנך: 'עשינו מה שגזרת עלינו' וכו'. וכי אימתי אנו אומרים זאת? רק כאשר אנו עושים דבר שלא כהוגן, כאשר הכהנים נאלצים להפנות אחוריהם אל היכל ה', צריכים הם להתנצל 'עשינו מה שגזרת עלינו' וכו'. אבל **כאשר עושים כהוגן - לומדים תורה - היאך יתכן לומר כן?** יתכן שיעלה על דעתך שאני כותב בנוסח 'אלעיד עיד אלעאפיה'.⁵⁰ דע כי גם אמרה זו אמת.

ואשר לעצם הענין: אשר לנישואי הבת, כפי ששמעתי בשעתו שנהגת כלפי הראשונה נהג באחרונה, ואל לך לדאוג הרבה. אשר לנישואי הבנים, אין צורך ללכת בגדולות, אפשר להצטמצם. ולמעשה: האם (-) התארס, או יותר נכון השתדך? אם כן, מתי החתונה? **אנא הודיעני כי ברצוני לעודדו**. ואין השד נורא כל כך. אנא הודיעני בהקדם למתי מתכננים את החתונה.

בכל הכבוד הראוי

יוסף קאפח

דומני שמכתב זה מעיד כמה עדים על יחסו החם והנלבב של מארי לעולם הישיבות הפורח בארץ הקודש, וכל אריכות דברים תהיה אך למותר.

50 החג האמתי (בה"א הידיעה) הוא חג הבריאות. כלומר, העיקר שהאדם בריא. ביאור הפתגם נמסר לי ע"י הרה"ג אברהם חמאמי שליט"א כפי ששמעו ממארי עצמו.

מכתב אחר המתפרסם כאן שלח מארי לעמותת "הליכות עולם" עם ייסוד כולל לאברכים בני תימן. המכתב נמסר לי על ידי הנמען, הרה"ג ד"ר רצון ערוסי שליט"א, ותודתי נתונה לו על כך. בשיחת רקע בעל פה, סיפר לי הרב ערוסי שכאשר עלה במחשבתו לייסד כולל זה, טענו כנגדו שעצם המושג "כולל", שנתמכים האברכים שבו מכספי הציבור, מנוגד לדעת הרמב"ם ולמסורת תימן. על כן שם פעמיו לביתו של מארי, כדי שיכריע בעניין זה. בתשובה לשאלתו, האריך מארי לפרוש את דעת הרמב"ם והעלה כמה וכמה ציטטות מדבריו. כשסיים מארי את דבריו (שבהם הדגיש את הבעייתיות ההלכתית של דרך זו), שאל אותו הרב ערוסי ברוח זו: האם להערכתו של מארי ייתכן במציאות הנוכחית להוציא עתודות רוחניות להוראת הדור הבא וחינוכו שלא מעולם הישיבות? מארי הוריד את משקפיו ואחזן בידו (מה שהעיד אצלו תמיד על ריכוז המחשבה), ישב דומם כמה רגעים, ואז ענה: אתה צודק! והורה לרב ערוסי להקים את הכולל, ואף הבטיח לו שישלח לו בהקדם מכתב ברכה שמטרתו לעודד את בני העדה להזיל זהב מכיס ולתמוך כלכלית במסגרת החדשה.

דומני שעדותו של הרב ערוסי על אותה שיחה עקרונית וחשובה מאששת את הכיוון שהתווינו לעיל: האידיאל שראה מארי לנגד עיניו הוא תורה ועבודה, כדעת הרמב"ם וכמסורת תימן מדורות עולם, אלא שמצביא פיקח יודע להפסיד בקרב כדי לנצח במערכה, ובאופן טקטי (לא אסטרטגי), הסכים מארי להכיר במושג תורתו אומנותו מתוך הבנה שהתעקשות על האידיאל תביא להתמעטות התורה בישראל, וההשלכות הרוחניות של תהליך זה עלולות להיות הרות אסון.

וזו לשון המכתב:

ב"ה, שלהי אלול ה'תשל"ט

כבוד הנהלת מוסדות התורה 'הליכות עולם' בראשות עמיתי הדגול הרב רצון ערוסי שליט"א,

כנהר שלום.

שמעתי וישמח לבי ותעלוזנה כליותי בהקימכם מוסד לתורה ולתעודה, המשך ישיר למוסדות התורה והחכמה שהיו קיימים בתימן, ואשר עליהם נתקיים עולמנו ונתיצב קיומנו הרוחני במשך אלפי שנות גלותינו בנכר. כלומר, לימוד הש"ס ושינונו תוך הדגשה להעמקה עם בקיאות, מתוך ישרות הבנה ומתוך שימת לב לקביעת ההלכה, כלומר היאך הושג פסק ההלכה מתוך סוגית הגמרא והיאך נבנית, שזהו העיקר הגדול אשר תורת המעשה בישראל נשענת עליו. וכל היתר אינן אלא פרפראות שהן אמנם נאות כשלעצמן, אך יכולות וראויות לבוא לאחר זמן, לאחר שירכוש לו האדם ידיעות חשובות ובקיאות בש"ס ופוסקים.

יפה עשיתם ונאה כוונתם בקרותכם את מוסדכם הנעלה 'הליכות עולם'. וכעין דרשת חז"ל בירושלמי מגילה פ"א הל' ה: ר' יוחנן אמר, הנביאים והכתובים עתידין לבטל, וחמשה חומשי תורה אינן עתידין לבטל [...] ר' שמעון בן לקיש אמר, אף מגילת אסתר והלכות אינן עתידין לבטל, שנאמר (חבקוק ג, ו) "הליכות עולם לו". למדונו חז"ל כי תורה הקשורה והצמודה לפסק ההלכה, היא היא אשר אינה עתידה לבטל. תחזקנה ידיכם, תחזקנה ידי כל המסייעים בידכם. יבוא על הברכה כל אשר לאל ידו להתיצב לימינכם במילוי המשימה הגדולה אשר נטלתם על שכמכם. יבורכו מן השמים במיטב הברכות כל מסעדיכם.

בברכת התורה, ובאיחולי הצלחה

יוסף קאפח

חבר בית הדין הגדול לערעורים

חבר מועצת הרבנות הראשית לישראל

דומני שלשונו החמה והלבבית של מכתב פומבי זה (ההדגשות שלי; א"צ), מדברת בעד עצמה. וכדאי לשים לב שבד בבד עם פנייתו לציבור הרחב לסייע בהקמת ובאחזקת בית המדרש, מארי רומז לבאי בית המדרש ולעומד בראשו להיות נאמנים לשיטת הלימוד שנהגה בתימן, מפני שלדעתו היא שיטת הלימוד הראויה. ייתכן גם שסבר שתלמידי חכמים המקפידים לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא מהווים כתובת לפניות הציבור בענייני הלכה, וממילא יש כאן יחסי גומלין שבהם כל צד נותן ומקבל, עובדה שיש בה להכהות את עוקץ הטלת התמיכה בלומדים על הציבור.

עם סיום פרק זה, העוסק ביחסו של מארי לעולם הישיבות ולבני הישיבות, כאן המקום להוסיף שמארי לא רק העניק לחובשי ספסלי בית המדרש מזמנו, מידעיותו וחכמתו ואף מכספים שהיה מופקד על חלוקתם, מארי גם קיבל מהם רבות, כדברי הרמב"ם:⁵¹

התלמידים מוסיפין חכמת הרב ומרחיבין לבו. אמרו חכמים, הרבה חכמה למדתי מחברי יתר מרבתי, ומתלמידי יותר מכולם. וכשם שעץ קטן מדליק את עץ גדול, כך תלמיד קטן מחדד את הרב, עד שיוציא ממנו בשאלותיו חכמה מפוארה.

ז. לימוד מקצוע והעיסוק במדעים

השקפתו של מארי בדבר חשיבות המלאכה והעיסוק בה הביאה גם להתייחסותו בניגוד למקובל אצל רבים מגדולי ישראל על לימוד מדעים ומקצועות אחרים,⁵² שהרי אם המלאכה היא בבחינת מצווה, לימוד מקצוע הוא בבחינת הכשר מצווה. על כן סבר מארי

51 משנה תורה, הלכות תלמוד תורה, פרק ו, הלכה יח.

52 ראה למשל בשו"ת יחווה דעת: ג, עה; ה, נו.

שהלימודים הנקראים "לימודי חול" שמם נולד מתוך טעות, שהרי ממה נפשך: אם מטרם רכישת מקצוע המפרנס את בעליו בכבוד, הרי הם בבחינת קודש או לפחות מצווה (שים לב להבדל המסוים בין שתי המובאות שנביא להלן!). ואם מטרם להוות מבוא לידיעת ה', אהבתו ויראתו, מתוך התבוננות בברואיו ובמעשיו הנפלאים (כדברי הרמב"ם בפרק ב מהלכות יסודי התורה), הרי הם ודאי בבחינת קודש, וחשיבות ראשונה במעלה נודעת להם. וזה לשונו:⁵³

גם כאשר אדם לומד אותם המקצועות על מנת להתפרנס מהן, אם בהוראתן ואם בכל דרך אחרת, עדיין קודש הם, כמו שאמרו בקהלת רבתי (ט, ז): [...] רבי יצחק בן אלעזר היה קורא לרבי יהושע בריה דרבי טימי ורבי בורקי עדה קדושה, שהן משלשין שלישי לתורה, שלישי לתפילה, שלישי למלאכה. ע"כ. והדברים ברורים, כי רק קודש מביא קדושה, ושאינו קודש אינו מביא קדושה, וכל שכן שאין חול מביא קדושה.

ועל לימוד מדעים ושפות הוא אומר:⁵⁴

אמור מעתה, אותם לימודים הנקראים משום מה 'לימודי חול' - לגמרי אינם חול, ושלא כדברי ההוים הרואים בלימודים הללו 'אבוד עת'. כי ממה נפשך, אם לומדים מדעים הללו לשם פרנסה כדי להתפרנס בהוראתן או בשימושן, הרי הם מצווה, בכלל לימוד מקצוע, שחז"ל (גמ' קידושין כט ע"א) מנו 'וללמדו אומנות' בכלל 'חובות הבן על האב'. ואם אינן לשם מקצוע אלא לרקחות ולטבחות ללימודי ידיעת ה' כפי שכתב הרמב"ם (הל' תשובה י, יא; מורה נבוכים ח"א פרק לד), הרי הן קודש.

הכרתו של מארי בחשיבותה של המלאכה והערכתו העמוקה למי שנהנה מיגיע כפיו באות לידי ביטוי בתשובתו לשאלה הלכתית-חינוכית כבודת משקל העוסקת בדיני נפשות לשעה ולדורות: אם מותר למדריך נערי רחוב להפנותם לשיקום במסגרת קיבוצים "שאינם שומרי דת, וגדולה מזו: אף נעדרי אמונה יהודית".

בתשובתו מתגלה מארי כפוסק המוכן לקבל עליו אחריות ולהיזקק לשאלות חמורות וכבודות ביותר. הקורא את דבריו מתפעל מהכרת המציאות כפי שהיא באופן בהיר ופרטני – תנאי הכרחי לפסיקה אחראית ורצינית – ועם זאת מן הניתוח המורכב ושקלול הנתונים המנוגדים, כגון טובת הפרט וטובת הכלל, חיים יהודיים וחיים אנושיים ועוד.

53 לימודי 'חול' במשנת הרמב"ם, כתבים, חלק ב, עמ' 587–596.

54 חינוך הבת ללימוד תורה ולמוסר, כתבים, חלק א, עמ' 104–105.

מארי פותח את תשובתו בתיאור האילוצים העומדים בפני פוסק הנזקק להכריע בשאלה קשה מעין זו, שכולה דבר שבדיעבד, כדבריו ש"השאלה סבוכה במקצת, וקשה למצוא לה פתרון בשופי, וכל תשובה שננסה להשיב יש בה מגרעת כל שהיא. ולפיכך יהא עלינו להביא בחשבון גם יתרונות שאינם נוגעים לנער עצמו, אלא לכלל כולו. ונבחר את הדרך מעטת המגרעות".⁵⁵

להלן חלקים מתשובתו של מארי, הנוגעים לענייננו:⁵⁶

ובטרם ננסה לשקול יתרונות ומגרעות עלינו לתאר לעצמנו מצבו ותכונותיו של 'נער רחוב' ולהציב את דמותו לנגד עינינו כפי שהיא, כדי שנוכל לברור לעצמנו הטוב לו. הנערים הללו גדלים ומתפתחים בשולי השכונות, מתמכרים לעישון סמים, מפתחים בתודעה שנאה ואויבות כלפי כל הסובב אותם, ונדמה להם כי החברה המסודרת אשמה במצבם הבלתי טבעי, וצריכים הם לנקום בהם. ישנים בימים, מתגודדים בלילות בפינות הרחובות ומתכננים פריצות לבתי אזרחים שלווים לשם ביצוע גניבות ושוד. מהווים משיכה לנערות קלות, אשר במשך הזמן נעשות פרוצות בפועל. שולחים יד בכל רכוש הנקרה בדרכם, אם רק ידם מגיעה אליו. גדלים ללא תורה, ללא אמונה וללא דרך ארץ, **ולא רק ללא מקצוע שיוכלו להתפרנס ממנו, אלא אף מתוך שנאת המלאכה. כללו של דבר, חיים חיי בטלה ושוטטות של הפקרות.**

והנה המציאות היא, כי מיעוטם של נערים הללו בא מבתי חילוניים שאין בביתם שמירה על כשרות המטבח, מערבבים בשר וחלב, אוכלי נבילות וטריפות, מחללי שבת בפרהסיא. הרי לגבי נערים אלה קל להשיב כי טוב להם וטוב לבריות סידורם בקיבוצים חילוניים. טוב לבריות, שנמנעו מהם נזקי הנערים הללו, נזקי ממון שהורחקו מפריצה וגניבה, ועוד יותר סילוקם מלהסית נערים ונערות לדרך רעה. וטובה להם, שסללו לפנייהם את דרך חיייהם, אם לא חיים יהודיים הרי חיי אנוש, **ליהנות מיגיע כפיהם ולחשוב היאך לבנות את חיייהם בעולם הזה בכבוד ובדרך ארץ. להיות יוצרים ומועילים אם לא לנפשם ולנשמתם, הרי לגופם ולחברה אשר הם נמצאים בה [...].**

לכן הואיל וכאמור, לרוב רובם של נערים הללו סידורם בקיבוצים טוב ובטוח להם כמעט, **שם ילמדו דרך ארץ, ילמדו לעסוק במשלוח יד מכובד המכלכל אותם בכבוד,** אין להימנע מכך מחשש אותם בודדים שספק שיחזרו למוטב

55 ראוי להדגיש שהתשובה מוצגת כאן באופן חלקי בלבד, מזווית הראייה הנוגעת לדיונונו במסגרת מאמר זה, חשיבותה של המלאכה והיצרנות והיצירתיות, והרוצה לעמוד על השיקולים ההלכתיים (כגון "לפני עור לא תתן מכשול" ועוד), יעיין בתשובה במלואה. כמו כן ראוי לשים לב שמיום כתיבת התשובה (ה'תשל"ז) חלפו כחצי יובל שנים, וכיום יש מסגרות דתיות לא פחות טובות לטיפול בנוער שוליים.

56 על חינוך נערי רחוב, כתבים, חלק א, עמ' 109–111.

מאליהם. והרי חובה עלינו ללמד את הנער מלאכה שיתפרנס ממנה, וכך אמרו חז"ל בחובת האב לבנו: ללמדו אומנות מנין? אמר חזקיה, דאמר קרא "ראה חיים עם אשה אשר אהבת". אם אשה ממש היא - כשם שחייב להשיאו כך חייב ללמדו אומנות. אם תורה היא - כשם שחייב ללמדו תורה כך חייב ללמדו אומנות (קידושין ל ע"ב). רואים אנו כמה העריכו חז"ל לימוד מלאכה לנער, ועד כדי ששקול בעיניהם לימוד המלאכה כלימוד התורה, וכן שקול כנשיאת אשה, כשם שזה ישובו של עולם להולדת המין האנושי, כך המלאכה לקיום מציאות המין האנושי. ושם אמרו עוד: ר' יהודה אומר, כל שאינו מלמדו אומנות מלמדו ליסטות. ליסטות סלקא דעתך! אלא כאילו מלמדו ליסטות, ע"כ. קל וחומר הדברים בנערים הללו שהם כבר ליסטים בפועל, ועל ידי פעולת סידורם בקיבוצים חילוניים אנו מחזירים אותם למוטב מבחינה זו, נראה שאין אנו רשאים להסתייג מלעשות זאת. ובהרבה מאד דרשות חיבבו חז"ל את המלאכה והאומנות המכלכלת את האדם בכבוד, כגון: "ובחרת בחיים" - זו אומנות (ירושלמי פאה א), גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה (גדרים מט ע"ב). ואף שגורים היו בפי חז"ל משלי עם בקשר לכך, כגון: שב שני הוה כפנא ואבב אומנא לא חליף (=שבע שנים היה רעב ולא עבר על פתח בית האומן) (גמ' סנהדרין כט ע"א). ובמכילתא דרשב"י פרשת יתרו: כשם שנצטוו ישראל על מצוות עשה של שבת, כך נצטוו על המלאכה בששת הימים.

עד כאן מבחינת הנערים הללו עצמם, להחזירם למסלול החיים הטבעיים, אם לא מבחינה יהודית כאמור הרי ודאי מבחינה אנושית. להחזיר להם את התחושה שהם חלק מן הצבור הכללי הבונה והיוצר, שהם חלק מהחברה הטבעית, ולסלק מהם את תחושת הזרות וההתנכרות, תחושת זרותם לחברה וזרות החברה להם, תחושת התנכרותם לחברה והתנכרות החברה להם. ואשר תחושתם זו שהם זרים לחברה, לציבור הכללי, דוחפת אותם לעשות כל פשע ורשע כדי להתנקם בחברה המתנכרת להם לפי דעתם, ואף כדי להשיג צרכיהם וכל הדרוש למילוי תאוותיהם.

אתה הראית לדעת עד כמה היו המלאכה ועמל הכפיים חביבים בעיני מארי, עד שראה אף בהכשרה המקצועית מצווה ואף קודש. ובחיי מלאכה, עמל, יצרנות ויצירתיות, ראה ערך דתי ותורני מן המעלה הראשונה, ערך שאינו נופל מערכן של מצוות אחרות.

ח. אומנות ואמנות

עסקנו לעיל בחשיבותם של המלאכה ושל לימוד המלאכה בעיניו של מארי ככלי להשגת עצמאות כלכלית ולחיי מעשה יצירתיים הגונים ומכובדים. אולם מארי לא ראה במלאכה, ולפחות במלאכות מדויקות ומורכבות, כלי לפרנסה בלבד אלא אף ערך

העומד בזכות עצמו. הוא העריך את הצדדים האומנותיים שבה, והמושג "מלאכת מחשבת" היה קרוב ללבו וחלק מעולמו התרבותי והערכי.

ביטויים כמו "ללמוד צורפות לשמה" (!), "ערך המקצוע והאומנות שבו", "המאמץ האומנותי [...] יצירותיהם [...] המפליאים אותנו בחנם ויפי כתיבתם", וכן הצער על היעלמותה של מלאכת הצורפות היהודית-תימנית על כל אוצרות הידע והאומנות המקופלות בה בלא קשר לערכה הכלכלי במציאות החיים בארץ - כל אלו מדברים בעד עצמם.

אין ספק שתופעה זו של איש תורה מובהק הספון בחדרו רכון על ספריו וחיבוריו, ועם זאת קשור בקשרים הדוקים לעולם המעשה, האומנות והאמנות, היא פועל יוצא של מסורת בת אלפי שנים שהתקיימה הלכה למעשה ביהדות תימן. מארי הוא אולי הביטוי הבולט האחרון למציאות חיים ייחודית זאת, וחבל על דאבדין ולא משתכחין.

להלן שלוש מובאות מתוך כתביו להמחשת דברינו.

א. לאז או כחאל⁵⁷

עם הסיום אתאר בקצרה סדר עשיית אותם הצמידים, כיוון שלדאבוננו אומנות זו - עם כל אומנות הצורפות - הולכת ונעלמת מבין יהודי תימן. קרוב לאלפיים שנה היתה אומנות זו חזוקה ומוחזקת בידי היהודים בתימן, וכאן צעירינו נמשכים אחרי הכנסות יותר קלות, וכמעט אין מי שהולך ללמוד צורפות לשמה. והמעטים מבני הצורפים שעדיין עוסקים בה, הרי הם עוסקים באופן שטחי ביותר, קונים כל הדברים מן המוכן ועוסקים בהרכבות חלק לחלק בלבד, ללא שום ידיעה היאך עושים כל חלק. אומן מסוג זה היה נקרא בתימן 'סקאפי' (סנדלר).

ב. קהילת צנעא שבתימן⁵⁸

אין הנער לומד אצל המלמד אלא עד גיל שתים עשרה - ארבע עשרה, ובגיל זה עומד ללמוד מקצוע, ומקיימים בעצמם 'יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ'. רוב המקצועות עוברים בירושה מאב לבן. כך, שהנער כבר משחר ילדותו, מכיר את כלי העבודה וכל המכשירים המתגלגלים לפני אביו, וכן הפריטים שהאב מייצר וממה הם מורכבים. בבואו לשבת לפני הסדן אין כל הנראה לעיניו זר לו, ודרוש לו רק לאמן את ידיו.

57 כתבים, חלק ב, עמ' 973.

58 כתבים, חלק ב, עמ' 868.

אך לא מעטים היו ההורים אשר משלח ידם לא נראה להם כרציני, ושלחו את בניהם ללמוד מקצוע שהיתה לו חשיבות בעיניהם. לא גובה ההכנסה הוא שקבע את חשיבות המקצוע. בעיקר הקפידו על ערך המקצוע והאומנות שבו, ואשר להכנסה - די אם אפשר היה להתקיים ממנה. חיפשו אומנות נקיה וקלה שאין בה יגע גופני קשה, אף על פי שהיא קשה במעשיה ודורשת מחשבה ואימון ממושכים. רגילים היו בפייהם דברי רבי מאיר שאמר: 'לעולם ילמד אדם לבנו אומנות נקיה וקלה ויבקש רחמים למי שהעושר והנכסים שלו, שאין עניות מן האומנות ואין עשירות מן האומנות' (גמ' קידושין פב ע"ב). לפיכך רבים לימדו את בניהם מלאכת הצורפות לכל סוגיה, ומיעוט אריגה, ואלו כל יתר המקצועות כמעט שלא באום זרים זולתי במקרים בודדים. אבל בדרך כלל עברו מאב לבן.

ג. כותבי ומעתיקי ספרים בתימן⁵⁹

ועל אף חיוניות מלאכתם-מקצועם (של כותבי סת"ם), שבלעדיהם היו בטלות חלילה שלוש מצוות מישראל: מצוות כתיבת ספר תורה, מצוות תפילין ומצוות מזוזה, ועל אף האחריות הגדולה שההלכה הטילה עליהם, ועל אף המאמץ האומנותי שהם משקיעים וחייבים להשקיע במלאכתם - הרי המציאות אכזרית כלפיהם. אלמונים היו בחייהם ואלמונים נשארו לאחר מותם, כי אין יצירותיהם נקראות על שמם, כי אם על שמו של מי שלא עמל בו ולא גדלו, אלא שהיו לו כמה מטבעות ובהם קנה לעצמו שם עולם. מאות ואלפי ספרי תורה מונחים בהיכלי וארונות הקדש, ומהם כאלה המפליאים אותנו בחנם ויפי כתיבתם, ואין אנו יודעים מי היה הכותב, ורק שם הקונה חקוק על התיק או הנרתק.

במובאה האחרונה משולבים ערך פנימי עם יופי חיצוני, בדומה למה שאמרו חז"ל בבריתא (שבת קלג ע"ב): "זו אלי ואנוהו" (שמות טו, ב) - התנאה לפניו במצוות. עשה לפניו סוכה נאה ולולב נאה ושופר נאה, ציצית נאה, ספר תורה נאה. וכתוב בו לשמו בדיו נאה, בקולמוס נאה, בלבלר אומן וכרכו בשיראין נאים". נמצא שחז"ל כרכו ערכים הלכתיים מובהקים, כגון כתיבה לשמה, עם ערכים אומנותיים מובהקים, ספר תורה נאה העטוף שיראין נאין. כך רתמו חז"ל את האומנות לצורכי שמים.

אולם אף בנוגע לשתי המובאות הקודמות, שאינן עוסקות באומנות הטפלה לקודש (=יודאיקה), דומה שכבר בתורה ובחז"ל ניתן למצוא מספר לא מועט לדוגמאות של עיסוק ביופי, באסתטיקה ובערכה של האומנות המביאה לידי ביטוי את חכמת האדם ואת העושר שבעולמו הפנימי, אף בתחומי החולין, מפני שהם "מרחיבין דעתו של

אדם" (ברכות נו ע"ב) ופותחים לפניו אופקים רוחניים חדשים (עיין בפרק החמישי של הקדמת הרמב"ם לאבות).

ט. תורה שיש עמה מלאכה

ידועים דברי הגר"א,⁶⁰ "כי כפי שיחסר לאדם ידיעות משארי החכמות, לעומת זה יחסרו מאה ידות בחכמת התורה". מארי היה איש אשכולות ובעל השכלה כללית רחבה מאוד בהרבה תחומים: פילוסופיה, זואולוגיה, בוטניקה, אסטרונומיה, בלשנות ועוד. תורתו של מארי מאופיינת בזיקה העמוקה שלה לחיי המעשה ולהכרת המציאות כפי שהיא במגוון תחומים.⁶¹ נתמקד כאן בשתי דוגמאות שבהן מארי מסביר את דברי הרמב"ם בעזרת ידע מעשי שרכש בעת עיסוקיו במלאכת הנפחות והצורפות. מארי בעל המלאכה מסייע לא פעם למארי פוסק ההלכה. והרי לפנינו ביטוי מובהק למושג "תורת חיים".

א. המחמם את הברזל כדי לצרפו במים, הרי זה תולדת מבעיר וחייב.⁶²

בדין זה רבו הקושיות, ויותר מהן התירוצים. וגרם לכך התיחסס לדברי רבנו כאל דברי יתר המחברים, ואין הדבר דומה. כי רבנו בונה דבריו סברותיו-הכרעותיו על המציאות המצויה הקיימת, וכמו שכתב במו"נ (א, עא): 'אין המציאות נמשכת אחר הסברות, אלא הסברות הנכונות נמשכות אחר המציאות'. ובכן, במציאות אין שום מתכת שמתקשה ואם תרצה אמור שמתחסמת על ידי כיבויה במים אלא סוג מיוחד מסוגי הברזל בלבד והוא הפלדה [...] אבל כל שאר המתכות, כולל שאר סוגי הברזל הפשוט, אין בו חיסום כלל על ידי כיבוי במים [...] ובוזה נתבארו דברי רבנו המחוכמים ושיטתו הבהירה, ובחינם נדחקו המפרשים לרבות ר' אברהם בנו [...] ואלו לא עסקתי בנפחות אלא כדי להבין דברי רבנו די'.

ב. המוציא סובין כדי ליתן על פי כור של צורפי זהב.⁶³

משנה פ"ח הלכה ד כלשון רבנו. וכת"ר בפירושו: וסובין, הפסולת. וכך עושין הצורפים נותנין סובין על פני הכור בעת ההתכה, עכ"ל. וכך הוא הדבר באמת, שבעת ההתכה צפה עפרורית בתוך הכור על פני המתכת הניתכת, ואין הצורף

60 אוצרות הגר"א ובית מדרשו, הרה"ג משה צוריאלי, הוצאת יהדות התורה, בני-ברק ה'תשנ"ה, עמ' 275.

61 הדוגמאות לכך רבות מאוד, ונסתפק כאן בשלוש מהן: לגבי דם בביצים, עיין הלכות מאכלות אסורות, פרק ג, הלכה ז; לגבי תינוק שנולד מהול, עיין הלכות מילה, פרק א, הלכה ח; לגבי עכבר המתהווה מן העפר, עיין הלכות שבת, פרק יא, הלכה ב.

62 משנה תורה, הלכות שבת, פרק יב, הלכה א.

63 משנה תורה, הלכות שבת, פרק יח, הלכה ו.

יכול להבחין אם כבר הותך היטב וראוי ליציקה או טרם הותך היטב, לפיכך משליכין על פני הכור מעט סובין וזה נשרף מיד, ועם שריפתו מסלק את העפרורית שעל פני הכור לצדדין ומאפשר לצורף לראות היטב מצב הדבר הניתך. וכך נהגנו אנחנו ואבותינו הצורפים. ותימה על המגיד משנה שהניח דברי רבנו המציאותיים והביא דברי רש"י התמוהים, וזו לשונו: פירש רש"י במקום שאין פחמים, צורפין הזהב באש של סובין, ע"כ. והם תמוהים בכפליים: האחד, אפילו כור סובין אינם מתיכין כור אחד של זהב. ועוד, היאך מכלכלים את המלים 'על פי כור'? 'מסביב לכור' מיבעי ליה למימר.

נוסף על השפעת העיסוק במלאכה ובחיי המעשה על הבנת התורה, יש לדבר גם השפעה על אופיו וסדריו של לימוד התורה:⁶⁴

שיטות שונות התפתחו בתפוצות ישראל בהוראת התלמוד לתלמידים [...]. בתימן, שהיו כולם עובדים ומתכלכלים במעשה ידיהם, בזיעת אפם ויגיע כפם, גם התלמידים וגם הרב, בהתאם לשיטת הרמב"ם האוסר בהחלט לקבל שכר כדי ללמוד או ללמד תורה שבעל פה [...] כך שלא היה שם בתימן מעמד של אנשים אשר אומנותם תורתם.⁶⁵ ולפיכך לא היתה לתלמידים האפשרות להתכונן לשיעור ולשנן את החומר לפני כן. לכן פתחו שיטת לימוד התואמת את דרכם, צרכם ואורח חייהם.

בין קוי הייחוד של הלימוד בתימן עליהם עמד מארי: לימוד הדרגתי ומובנה שאינו נסמך על הכנה מוקדמת תוך שימת דגש על קריאה מדוקדקת בטקסט הנלמד; סדנה יצירתית ולא הרצאה פרונטאלית; שימת דגש על לימוד "אליבא דהלכתא" ועל לימודי מחשבת ישראל ואמונה.

אמנם מארי מתאר את סדר הלימוד בתימן, אולם נראה שאימוץ נקודות מסוימות ויישומן במציאות חיינו אנו, במסגרות לימוד התורה בציבור שאינו נמנה עם בני הישיבות תהיה לברכה רבה. כך ניתן יהיה לקרב את העם שבשדות לעולמה של תורה, וכן להפך, וליצור שילוב שיהיה לברכה לשני הציבורים.

י. בעל המאה – בעל הדעה

הבאנו לעיל את עצתו של הרמב"ם לתלמידו ר' יוסף בן יהודה שלא לקבל עליו את משרת ראש ישיבה אלא ליהנות מיגיע כפיו, מפני שהתלות הכלכלית בציבור מביאה לידי תלות נפשית ושכלית ולא יבוד החירות המחשבתית וההנהגתית שחשוב שתתקיים אצל כל תלמיד חכמים. תלות זו אף גורמת לפיחות בהערכת הציבור את תלמידי

64 הוראת התלמוד בתימן, כתבים, חלק ב, עמ' 947.

65 שים לב לנימה הצינית שבהיפוך המושג הידוע 'תורתו אומנותו'.

החכמים, והשאלה מי תלוי במי ומי גומל עם מי ניתנת לפרשנויות שונות. והדברים עתיקים, וכבר נוסחו בחריפות על ידי חז"ל בתלמוד: "למה ת"ח דומה לפני עם הארץ? בתחילה דומה לקיתון של זהב [...] נהנה ממנו דומה לקיתון של חרס, כיוון שנשבר שוב אין לו תקנה".⁶⁶

אמנם נאמר בתלמוד שתלמיד חכמים המניח חפצו ועוסק בחפצי שמים (ועוסק בהנהגת הציבור וצרכיו), בני עירו מצווין לעשות לו מלאכתו ולדאוג לפרנסתו לפחות במינימום "למיטרה בריפתייה"⁶⁷, כלומר לדאוג לו ללחם. אולם כפי שציינו לעיל, בתימן התפרנסו אף תלמידי החכמים מיגיע כפיהם, ואפילו מי שעסקו הרבה בצורכי ציבור כמעט שלא נהנו מן הקופה הציבורית.⁶⁸

מארי ראה במציאות זו מציאות אידיאלית, שכן היא הותירה את תלמידי החכמים מנהיגי הציבור **עצמאיים ונטולי פניות** ביחסם לציבור. העובדה שלא הייתה להם כל הנאה חומרית מתפקידם גרמה לציבור לרדוף אחר מנהיגיו ולא המנהיגים רדפו אחריו, כמקובל היום כאשר המשרות הרבניות קורצות לרבים, לעתים אף לאינשי דלא מעלי, רק משום ששכרן בצדן.

כפועל יוצא מן העובדה שלא רבו הקופצים על המשרות הרבניות, לא הייתה הצנחה כפויה של מנהיגות חיצונית וזרה על בני הקהילה. המנהיגות הייתה **מקומית** וצמיחתה **טבעית והדרגתית**, תוך רכישת **ניסיון** ובניית **יחסי אמון** בין הרב המקומי לבין בני קהילתו. וזה לשון מארי בעניין זה:⁶⁹

כיצד נבחר המנהיג או הרב בתימן? אין המנהיג נעשה מנהיג מפני שקבוצת בעלי תככים, היושבים על כסאותיהם באיזה ארמון מרוחק ממקום האירוע, רצו במינויו, אלא המנהיג צומח בתוך העם, מתוך העם ולמען העם. ואחת היא - המנהיג הרוחני או המנהיג המדיני. המנהיג המדיני מורם מעם בפעולותיו הנבונות והמוצלחות למען עמו, עירו, קהילתו או כפרו. המנהיג נעשה מנהיג בשל אישיותו הוא.

וכך גם המנהיג הדתי, כלומר הרב המורה הוראה (למעט מקרים בודדים). אבל בדרך כלל, בתימן המנהיג הדתי הגיע למעמד רק בזכות אישיותו. אישיות הרב,

66 סנהדרין נב ע"ב.

67 שבת קיד ע"א.

68 ראה רע"מ קורח, סערת תימן, עמ' קיב. ספק אם בתימן הייתה "קופה ציבורית", ואף מוסדות הקהילה היו רחוקים מלהיות מאורגנים וממוסדים כבקהילות ישראל אחרות, כך שאין להחליט בבירור אם לפנינו אידיאולוגיה והשקפת עולם או כורח המציאות. ושמה זה וזה גורם. וכבר עמדנו על הדברים לעיל, פרק ד.

69 הליכות עולם, על מנהגי יהודי תימן, כתבים, חלק ב, עמ' 924; דרך צמיחתו של רב בתימן, כתבים ב, עמ' 1029.

חכמתו ובקיאותו במקצועות התורה הדרושים לקהילה, הם אשר הבליטו אותו, בייחוד כאשר הציבור נתקל בבעיות הלכתיות, בפרט מסובכות, והוא הצליח למצוא פתרון פעם אחר פעם.

כמובן, בכל מקום ובכל זמן נמצאים אנשים קטנים המנסים לפתור בעיות גדולות כדי להתבלט. אך כאשר כפעם בפעם מוצגות אותן השאלות לפני גדולי הרבנים בערים הגדולות, והללו מאשרים דברי האחד, הרי בדרך כלל מקבל אותו האחד את האישור המוסרי, דהיינו שהוא בר סמכא. אישור זה אינו ניתן לאותם קטנים המתנשאים לומר 'גם אני יודע'.

מה גם שבתומך אין הרב מקבל תמלוגים מקופה ציבורית, ואינו נוטל פרס מן הקהל, אלא נהנה מיגיע כפיו. ולגמרי לא אכפת לו אם יקבלו מרותו והוראותיו או לא, כי אם יקבלו - הרי הם הנרווחים, ואם לא יקבלו - הם, ורק הם בלבד, הנפסדים. ולא כנהוג כאן שמכתירים רבנים, מתאימים או בלתי מתאימים, ויש מקרים שאין הרב ראוי כלל לתפקידו, לא רק מבחינת כישוריו הכלליים, אלא ובעיקר מבחינת ידיעותיו. נכון שיש בידו תעודת רב, ויתכן שפעם שינן אותם סימנים בשולחן ערוך שנבחן בהם לפני אנ"ש [...] לצערנו, כבר 'זכינו' לראות מקבלי תעודת 'רב' מאישיות חשובה, והוא מעולם לא למד.

ואף גם זאת, לא היה נהוג בתימן לייבא רבנים ואף לא מנהיגים ממקומות אחרים, כמנהג האדומים: "וימלוך באדום חושם מארץ התימני". אלא, כאמור, המנהיג הוא בן המקום, היודע את נפש אנשיו, שיחם ושיגם, גדל עימהם וביניהם. גם הם יודעים אותו, טבעיו, חינוכו ותורתו. מסר נפשו על הציבור, חילץ, מילט והציל את אנשי כפרו-קהילתו מציפורני נוגשיהם, הגן על הציבור בפני השליטים העריצים, הוציא את הנתפשים על לא עוול בכפם מבין שיני האריות בתבונה ובתושיה. בכל עיר ובכל כפר היו מנהיגים מדיניים כאלה היודעים להנחות את צאן מרעיתם, המוסרים נפשם על הציבור, וניווטו את ספינתם בהצלחה בכל גלי געש הגלות הארוכה.

דוגמה נוספת לחירות מחשבתית והנהגתית שהיא פועל יוצא של החירות הכלכלית מביא מארי כשהוא מתאר את דמותו של מארי יחיא צארום, שהיה ראש עולי תימן שהשתקעו בירושלים בשנת ה'תרמ"ב (1882 למנינם), והתפרנס ממלאכת הלבירות (כתיבת סת"ם). וזה לשונו:⁷⁰

גם רבני הספרדים והאשכנזים בשעתו הכירו את גדולתו של ר' יחיא בתורה, ורבים מהם השכימו לפתחו, כבדוהו מאד בהתאם לתורתו ולחכמתו. אך לא איש מן הספרדים - שהיתה העדה התימנית חלק ממנה - ובוודאי לא מן האשכנזים, לא עלה על דעתו לצרף את ר' יחיא לבית הדין של עדתו. ניכור זה

היה אחד הגורמים שהניעו עסקנים מסוימים בשעתו להיפרד מן העדה הספרדית וליצור לעדה התימנית מוסדות נפרדים. ועד כמה שהדברים נראים תמוהים, עסקני ההפרדה קינאו לכאורה גם לכבודו, אך הוא עצמו - כלומר הרב צארום - לא היתה דעתו נוחה מן ההפרדה ונשאר עד סוף ימיו משתייך לעדה הספרדית, על אף ששימש ראב"ד לעדה התימנית. ובשל אי-תלותו בפרנסתו בשום גורם חיצוני, לא בספרדים ולא בעסקני העדה התימנית, יכול לשמור על עצמאותו הרוחנית וההנהגתית כרצונו.

על אף דבריו הנחרצים של מארי, ועל אף ההיגיון הרב שיש בהם, דומני שיש לתת את הדעת גם לשתי נקודות התורפה של המציאות שהתקיימה בתימן:

א. הרב השקיע זמן וכוחות נפש בחיפוש אחר פרנסתו, בעוד שמשאבים יקרים אלו היו יכולים להיות מופנים לעשייה ישירה למען הקהילה או לבניין רוחני אישי שגם הוא יהיה בעקיפין לברכה לקהילה.

ב. בדרך כלל, מעמדו הכלכלי של הרב לא היה יציב ואיתן, והדבר היה עלול להביאו לידי דאגה, דכדוך ואולי אף מרירות (ולו רק סמויה) כלפי בני קהילתו. ודאי שאין זו אווירה מתאימה לפיתוח יחסי קרבה ואהבה בין המנהיג לבין צאן מרעיתו.

נראה שיש לחשוב על מודלים אחרים של הנהגה תורנית-רוחנית, ומתוכם לנסות לגבש מודל שייתן את המענה האידיאלי האפשרי.

יא. השררה על הציבור וסכנותיה

העדפת העיסוק במלאכת כפיים ובעבודה יצרנית על פני שררה על הציבור ששכרה בצדה, תועלתה רבה לא רק לציבור, אלא בעיקר לפרט. מארי נהג זהירות רבה ואף חשדנות בנושאי משרות ציבוריות, משום שהכיר בסכנות המוסריות הכבדות האורבות תדיר לפתחם, הן בתחום הכספי, **רדיפת בצע** המתפתחת כתוצאה מהנגישות לתקציבים ומקורות מימון וכתוצאה מההיחשפות למנעמי השלטון, הן בתחום המעמדי, **רדיפת הכבוד והשררה** המתפתחת כתוצאה מחנופתם של הכפופים לבעלי השררה.

להלן שתי מובאות: אחת עוסקת באיש ציבור, שלדעת מארי היה יוצא דופן בנוף הישראלי, שלא נפתה אחר הבצע ותאוות הממון; ואחת עוסקת במחלה מסוכנת העלולה לתקוף ולהכריע כל בעל שררה, שיגעון גדלות ומגלומניה.

על ישראל ישעיהו הוא אומר:⁷¹

גדרי המוסר והשליטה העצמית שחונך בהם בתימן, עמדו לו למנוח [ישראל ישעיהו] גם בארץ.

הרבה עסקנים שעמדו לפני קצרת התקציבים וההקצבות המוסדותיים לא שלטו בעצמם ושלחו ידם הפרטית אל הקצרה, התעשרו או שחיו חיי מותרות, בזבזו ותענוגות. יש ששדדו בהסתר, ויש בגלוי, ולפי 'קבלות' מקציבים לך עשרת אלפים בתנאי שתתום על עשרים אלף. המנוח בנה ביתו בכוחו הוא. חי חיי צנע וצניעות, רחוק היה מחיי הפאר והבזבז. כאשר רצה לקנות את דירתו בירושלים, התקשה מאד בהשגת הכספים לכך.

ובל תהיה מידה זו קלה בעינינו. כי בדור וחברה של שחיתות המידות, של כל היכול לגרוף גורף, והרי גם חז"ל כבר העידו (גמ' חגיגה יא ע"ב): 'גזל ועריות נפשו של אדם מחמדתן' - ואף על פי שהיו לפניו כל האפשרויות - לא דבק בו מאום, ועל בגדו לא היה רב מבחינה זו. הרי זה רק בכוח חינוכו ולימודו הבסיסי והיסודי שספג אצל רבותיו בתימן.

על נציגים נבחרים של הציבור הוא אומר:⁷²

בנוהג שבעולם, כאשר אדם משיג תפקיד ייצוגי, מעמדי, ממסדי כל שהוא - בין שהוא ראוי לו, בין שנדמה לבוחריו שהוא ראוי לו, בין שקיבל אותו בתככים - הרי לאחר בחירתו או מינויו פונים אליו, מבקרים אצלו, רבים רבים לפארו להללו להדרו ולרוממו.

אם השכיל להביט עליהם כסוחרים זוטרים המתגודדים על פתחו של הסוחר הגדול כדי לקנות את סחורתו, לא כדי לכבדו ולהדרו אלא כדי להרוויח אחריו משהו, וכך אם ידע שכל המכבדים אותו מטרתם כדי שיחזיר להם כבוד, וכעין פירוש רס"ג לאמור במשלי (כה, כז): "וחקר כבודם כבוד" - חקר ותכלית כבודם לך אינו אלא כדי שתחזיר להם כבוד. וידע כי ברגע שיחלוץ או שייחלץ מעיל התפקיד מעליו, ברגע שחשים שאין באמתחתו מה להשיב להם, או שאין ערך למה ששייב להם, לא יראה יותר אף אחד מאותם שהיו צובאים על פתחו. רק אם יתייחס אליהם באופן זה, אינם עשויים ואינם עלולים להזיקו. אך אם יאמין להם ויראה עצמו באמת גדול, הרי הצליחו להדביק בו מחלה ממארת, מחלה נפשית נוראה המאבדת ממנו את היכולת להשיג חיי הנצח, העוצרת בעדו מלהשיג חיי עד, והרי הם גוזלים וטורפים ממנו את נפשו, בבחינת "ואשת איש נפש יקרה תצוד" (משלי ו, כו), וכפי שכתב הרמב"ם בהקדמתו לספרו מורה הנבוכים, כי כל זונה וזנות ואשה האמורים בספר משלי, הכוונה

71 סתימת הגולל על ידידות של נ"ה שנים, כנה ורצופה, על ישראל ישעיהו ז"ל, כתבים, חלק ב, עמ' 1059.

72 התשובה במשנתו של הרמב"ם, כתבים, חלק ב, עמ' 614-615.

בהם החומר והסטייה והנטייה אחרי תאוותיו ושאיפותיו החומריות הבהמיות הנמכזות הדמיוניות הכוזבות והמכזבות לכל ריבויי מיניהם וסוגיהם.

עדיפותה של המלאכה בעיני מארי הייתה לא רק ביחס לשררה הציבורית, אלא אפילו ביחס למסחר, לתיווך ולהיזקקות ל"עסקי אוויר". אולם כאן אין השיקול מוסרי אלא מציאותי-תועלתני. המלאכה היצרנית עדיפה עקב הביטחון הכלכלי שהיא מעניקה לבעליה ביציבותה והזדקקות הציבור לה אף בעידן של מיתון והאטה כלכלית, ואף בעת נדודים ועקירה. וזה לשונו:⁷³

בדרך כלל השתדלו יהודי תימן להקנות לבניהם מקצוע כל שהוא, בהתאם למצוות חז"ל: 'האב חייב בבנו למולו ולפדותו וללמדו תורה ולהשיאו אשה וללמדו אומנות'. כך נהגה רוב רובה של יהדות זו, פרט לבודדים שהפנו את בניהם למסחר וחנוונאות. העדפת המקצוע על המסחר נעשתה מתוך הנחה נכונה וגישה בריאה, שכל בעל אומנות עשוי הוא למצוא לחמו בעתות גלות וטלטול, ובהתאם למסורת חז"ל: 'שב שני הווה כפנא ואבבא דאומנא לא חליף' (גמ' סנהדרין כט ע"א). תרגומו: שבע שנים היה רעב, ועל פתחו של בעל האומנות לא עבר.

מארי נקט כלפי אנשי השררה יחס של כבדהו, אך לא פחות מכך גם של חשדהו, בהכירו את המציאות לאשורה. על כן העדיף את מי שנהנה מיגיע כפיו על פני איש הציבור המוצא את פרנסתו מעיסוקיו אלו, אך גם על פני הסוחר, המתווך ואיש העסקים.

יב. הסכנות במלאכה

במסגרת מאמר זה, נוכחנו לדעת שאמנם היה מארי איש תורה, לימוד ועיון מובהק, אך בתפיסת עולמו והשקפתו היה מעורה בחיי המעשה ומקורב לאנשי העמל, ל'עמך בית ישראל' העושים לפרנסתם וליישובו של עולם, איש איש במלאכתו אשר המה עושים, הכירם והוקירם.⁷⁴

עם זאת, לא נעלמו מעיניו הצללים שעלולים להתלוות למלאכת הכפיים, לא בעטייה אלא בעטיו של הטבע האנושי הנוטה לפעמים לצרות עין ולתחרותיות יתרה. וכבר עמדו חז"ל על הטבע האנושי בהקשר זה ואמרו בהחלטיות: "כל אומן שונא בני אומנותו" (תנחומא בראשית ח). מארי התייחס לדבר ואף הביא דוגמה מניסיונו האישי:⁷⁵

73 רבנים יוצאי תימן בירושלים, כתבים, חלק ב, עמ' 1018, הערה 1.

74 דיינו אם נזכור שמארי לא היה ראש ישיבה, ובבית מדרשו ישבו לצד בחורי ישיבות ותלמידי חכמים גם (ושמא בעיקר) אנשי עמל קשי יום שבאו למצוא נוחם ואור בתורה הקדושה לאחר יום עבודה מתיש מפרך.

75 הרה"ג שמואל ב"ר אברהם צ'אהרי זצ"ל, כתבים, חלק ב, עמ' 1062.

גם בדידי הוה עובדא. למרות שהייתי שנים שוחט מתא בעי"ת צנעא בירת תימן, כאשר עליתי ארצה חשקה נפשי בתעודת סמיכה מחכמי ארץ ישראל. ניגשתי לשם כך אל הגאון ר' בן ציון מאיר חי עוזיאל זצ"ל, וזה הפנה אותי לשני שוחטי מתא ידועים. ולאחר שעמדתי בכל סוגי המבחנים שהציבו לפני: הלכתיים, מעשיים, בדיקת פנים, פירוק סירכות וכד', התחמקו מלתת לי את התעודה, ורק לאחר התערבות הגרבצמ"ח נתנו לי את התעודה, לאחר שהחתימו אותי על התחייבות שלא אהיה שוחט בירושלים.

אין ספק שאכזבתו וצערו מהתנהגותם של הני תרי צנתרי דדהבא הייתה דווקא משום היותם תלמידי חכמים ודמויות שאמורות להצטיין באהבת הבריות, ברוחב לב, בעין טובה ובאמונה תמימה, ולפיה "אין אדם נוגע במוכן לחברו אפילו כמלוא נימה" (יומא לח ע"ב).

מארי היה גם ער לסכנה שישתעבד האדם למלאכתו, יראה בה וברווחים הכלכליים שהיא מביאה את חזות הכל, וישכח שאינה אלא כלי להשגת צורכי הגוף הנדרשים לפיתוח העולם הרוחני והנפשי ולעשותו עיקר ותכלית. לעיל (פרק ה) ראינו שחשש זה היה אחד הנימוקים המרכזיים שלו להתיר ללומדי תורה לקבל מלגת קיום, כפי שהיטיב לתאר את מציאות החיים המודרנית, במילים ספורות וקולעות כדרכו:⁷⁶

כיוון שלפי תנאי החיים המצויים כיום קשה מאד לשקוע במ"ט שערים שהעולם שקוע בהם, ועם זאת ללמוד תורה לעמקה ולרחבה. נגד חשש זה, כבר הורנו שמאי במשנה: "עשה תורתך קבע" (אבות א, יד). והסביר הרמב"ם על אתר שהכוונה במילת 'קבע' היא בראש ובראשונה ליחס הנפשי ולהערכה: "אמר, עשה תלמוד תורה העיקר, וכל שאר עסקיך זולתו טפלים. אם נודמן נודמן, ואם לא יודמן אין נזק בהעדרו".⁷⁷ אולם גם חשש זה, כמו קודמו, אינו נובע מן המלאכה עצמה, אלא עלול לצוץ כתוצאה מחוסר דעת של בעל המלאכה, ועליו לעמוד על המשמר בכל כזה וכיוצא בזה.

יג. סיכום

במאמר זה השתדלנו לבאר את השקפתו של מארי בשאלת פרנסתם של לומדי תורה: האם מותר להם לקבל תקציבים וקצבאות ממוסדות המדינה ומתורמים פרטיים כדי שיוכלו להתמסר אך ורק ללימוד התורה בלא טרדות ודאגות? או שמא עליהם ליהנות מיגיע כפיהם ולקבוע עתים לתורה כפי יכולתם?

76 לעיל, הערה 37.

77 וכבר האריך בזה במשנה תורה, הלכות תלמוד תורה, פרק ג.

פתחנו בסקירה על דעתם של הרמב"ם ורס"ג בסוגיה זו ועל המנהג שהיה קיים בתימן, משום שחוט משולש זה (רמב"ם, רס"ג, מסורת תימן) הוא מקור היניקה המובהק וכמעט הבלעדי של מארי.

ראינו כי גישתו של הרמב"ם בעניין זה חריפה ביותר ושהוא שולל בתוקף ובעקביות את התופעה שהייתה מקובלת בישיבות בבל בתקופת הגאונים, ולפיה הוטלה פרנסת לומדי התורה על הקהילות והיחידים. הרמב"ם עצמו עסק ברפואה ונהנה מיגיע כפיו, אף על פי שהדבר גזל מזמנו היקר.

רס"ג, אולי עקב היותו בעצמו ראש ישיבת סורא, שלל את התופעה באופן הרבה פחות קיצוני. הוא לא נקט במושגים של איסור, ורק טען שהתלות הכלכלית מביאה למצב בו דברי החכם אינם נשמעים ותורתו מזדלזלת בעיני ההמון.

ביהדות תימן לא היה קיים מוסד הישיבה במתכונתו המוכרת לנו, שפרנסת לומדיו מוטלת על הציבור. לדעת מארי, אין מדובר באילוץ כלכלי מסיבות שהזמן והמקום גרמון אלא בהשקפת עולם המתבססת על דעת הרמב"ם ומוסר הגאונים (=רס"ג).

עקרונית אחז מארי בדרכו של הרמב"ם, והאריך לשאת ולתת עם משיגיו בעניין זה, אך מבחינה מעשית ראה בקיומו של עולם הישיבות דבר חיובי, וזאת משני טעמים:

א. "עת לעשות לה' הפרו תורתך", שלעתים ביטולה הוא קיומה, מפני שאין היום דרך אחרת לקיים עולם תורני איתן ומבוסס.

ב. משום שבימינו המדינה מתקצבת ומתגמלת שורה ארוכה של מוסדות חינוך, מדע, מחקר, תרבות ואומנות, ואין כל סיבה שייגרע חלקה של תורת ישראל מחלקם של אלה.

מהשקפת עולם זו נגזר גם יחסו המעשי של מארי לעולם הישיבות וללומדים בהן, יחס קרוב וממושך שבו העניק מתורתו וחכמתו ואף פיזר נתן מכספים שעמדו לרשותו והגיעו לידיהם להחזקת עמלי תורה.

אולם מאחר שמבחינה עקרונית נשאר מארי נאמן להשקפת עולמו של הרמב"ם, ראה לא רק במלאכה ערך אנושי ויהודי נעלה, אלא אף בהכשרה המקצועית ובלומדי המדעים ראה מצווה, ושלל את דעת המכנים אותם 'לימודי חול'.

מארי העריך את המלאכה לא רק ככלי לפרנסה וקיום הגון והוגן. פינה חמה הייתה שמורה בלבו למלאכות העדינות והאומנותיות (ובייחוד למשלח ידו, הצורפות), בגלל המחשבה, החכמה, המומחיות, הסבלנות והיופי שבה.

את העיסוק במלאכת כפיים וההתחככות בחיי המעשה ראה מארי כהכרחיים גם להבנת הראליה של עולמם של חז"ל, וממילא כתנאי רב חשיבות להבנת דברי חז"ל ולפסיקת ההלכה.

העצמאות הכלכלית של תלמיד חכמים הנהנה מיגיעו ואינו מטיל פרנסתו על הציבור מבטיחה את עצמאותו המחשבית וההנהגתית, ומצילה אותו מגילווייה המכוערים של השררה על הציבור שמתן שכרה בצדה.

על אף יחסו החם והאוהד של מארי למלאכה, לא הסיח את דעתו מתופעות לוואי שליליות העוללות להתפתח ממנה, כגון תחרות מקצועית פרועה והזנחת לימוד התורה ועבודת ה'.

לסיום דבריי אומר שהעיסוק בסוגיה חשובה זו היווה עבורי חוויה רוחנית מרתקת ועמוקה, שכן נחשפתי שוב (כמו פעמים רבות לפני כן) לעובדת היותו של מארי נע"ג **איש אשכולות** במלוא מובן המילה, איש שהכל בו, איש שידיעותיו ואופקיו הרוחניים והמעשיים חובקים זרועות עולם. תהא נפשו צרורה בצרור החיים, ויהי רצון שתוסיף משנתו להאיר לארץ ולדרים עליה.

ומה טוב ומה נעים לחתום נושא זה בלישנא דהוות מורגלא בפומהון דרבנן דיבנה כפי שהובאה בתלמוד:⁷⁸

אני בריה וחברי בריה.
אני מלאכתי בעיר והוא מלאכתו בשדה.
אני משכים למלאכתי והוא משכים למלאכתו.
כשם שהוא אינו מתגדר במלאכתי, כך אני איני מתגדר במלאכתו.
ושמא תאמר: אני מרבה והוא ממעיט!
שנינו: אחד המרבה ואחד הממעט, ובלבד שיכוון לבו לשמים.

